

UNIVERSITY OF EDUCATION-WINNEBA

MFANTSE MBÂ HO MPÂNSAMPÂNSAMU WÔ NYEHYÂÂ KWAN DO.

ÔBÂSÂ, 2015

UNIVERSITY OF EDUCATION-WINNEBA

ÔFA A ÔHWÂ KASA ADZESUA DO

(ÔFA A ÔHWÂ AKAN-NZEMA KASASUA DO)

MFANTSE MBÂ HO MPÂNSAMPÂNSAMU WÔ NYEHYÂÂ KWAN DO.

ÔKYERÂWFO:

FRANCIS AFARI-SACKEY

OSUANYI AHYÂNSEW:

(8130260009)

MPÂNSAMPÂNSAMU DWUMADZI A MEDZE AMA SUAPÔN YI NE FA A ÔHWÂ KASA HO ADZESUA DO NE FA A ÔHWÂ AKAN-NZEMA KASASUA A ÔWÔ SIMPA ESUAPÔN MU. MEDZE AMA SUAPÔN YI MU "SCHOOL OF GRADUATE STUDIES SO". IYI BÂKA HO BI MA ESUAPÔN NO AMA ME "MASTER OF PHILOSOPHY IN GHANAIAN LANGUAGES" ABÔDZIN.

ÔBÂSÂ, 2015

MPAEMUKA

Mepae mu ka dze to gua dâ sâ miyi nkorôfo mbuukuu a mekenkane nyaa mu nsâm boaa dwumadzi yi ne nkyerâwee to nkyân a, dâm dwumadzi yi a ôyâ m'asôpôn anamôntu wô Mfantse mbâ ho mpânsampânsamu ho wô asântôw nhyehyâe kwan do a mayâ yi yâ mara me nsa ano edwuma.

OSUANYI : Francis Afari-Sackey

DABAA :

DA :

Medze to gua dâ ofi dwumadzi yi n'ahyâse kesi n'ewiei mara na mohwâe. Midzii nhyehyâa a Simpa Suapôn no ahyehyâ ato hô a wôdze hwâ dâm dwumadzi yi do no do.

ÔHWÂFO : Ôbemfo Charles Owu-Ewie

DABAA :

DA :

DZINTO

Moto buukuu yi dzin dze ma mo nua panyin, Owura Michael Kwesi Arhinful a oenya ne beebi kô abosoom bâyâ enum a abâsen kô wô no nkuranhyâ wô m'adzesua ntoado ho. Mesan so dze ma me mba.

Aseda

Meda Twerammpôn Nyânkopôn a ôyâ abôbôfo nyina boafo no ase wô dâm mpânpândo a ônam n'adom do agye me taa-taa ebodu yi. M'aseda kâse papaapa no kô ma Ôbemfo Charles Owu-Ewei a ôda esuapôn no ne fa a ôhwâ Akan-Nzema no ano dâ no dwuma son a ôda no do nyina ekyir, onyaa adagyer kenkaan nhwehwâmu yi tsentseen me na ôdze mbuukuu ahorow boaa me san so tuu mo fo soronko ma mutumii dzii dwuma yi. Dza mowô ka ara nye dâ Ôbemfo, Nyame nkô do nyâ wo kâse wô asaase yi do na sor nyina.

Meda Ekunyin Samuel Atintono, na Fabunmi Felix nye Ewurandom Adomako na Amoah ase pii wô hôn akwankyerâ na afotu ntsi. Mara m'anyânkofo gyinapânfo a Sheila Turpin na Oduro Isaac da hôn ano dze, munnhu mbrâ minsi nda hôn ase wô hôn nkuranhyâ ho.

Akyerâkyerâfo a mefaa hôn nsamu nyina meda hom ase wô akyâdze a hom dze ama me ntsi. Enyan Denkyira nsôwdo skuul akyerâkyerâfo a wôttaa m'ekyir wô mo dwumadzi yi mu so medâ, Nyame nhyira hom. Aboafô nyina meda hom ase.

DZA ÔWÔ MU

MPAEMUKA.....	i
DZINTO.....	ii
Aseda.....	iii
DZA ÔWÔ MU.....	iv
Apon a ôwô mu.....	vii
MFONYIN A ÔWÔ MU.....	viii
DWUMADZI NO N'ENYIWA DO.....	ix
TSIR KOR.....	1
DWUMADZI NO NE NYIENYIM.....	1
1.0 Nyienyim.....	1
1.1 Dwumadzi Yi Ne Ngyinado.....	1
1.2 Ôhaw No N'edzida.....	8
1.3 Dwumadzi yi no botae.....	9
1.4 Nhwehwâmu Yi Mu Nsâmbisa.....	10
1.5 Dwumadzi Yi Ho Mfaso.....	10
1.6 Kwan a Mefaa Do Dzii Dwuma yi.....	10
1.7 Bea a nhwehwâmu yi pem.....	12
1.8 Akwansiwdze a Ôwô Nhwehwâmu Yi Ho.....	12
1.9 Dwumadzi Yi Ne Nhyehyâe.....	12
1.10 Tôfabô.....	13
TSIR EBIEN.....	14
DZA BINOM AKYERÂW DADA AFA MBÂ HO A ÔBÔBOA DWUMADZI YI HO.....	14
2.0 Nyienyim.....	14
2.1 Bâ N'adzeban:.....	14
2.1.1 Bâ ne nkyekyâmu a ogyina etsitsir binom hôn adwenkyerâ do	18
2.1.2 Bâ no dwumadzi anaa ne mfaso.....	27
2.2 Asântôw.....	29
2.2.1.1 Asântôw Tsiaba.....	49
2.2.1.2 Asântôw Tsentsen.....	54

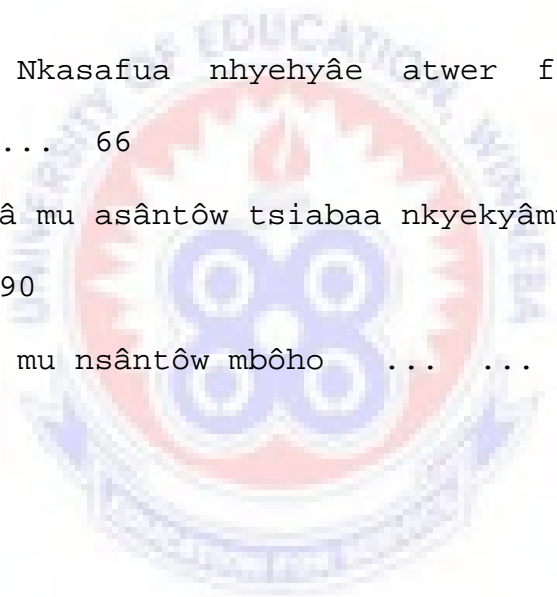
2.2.2 Asântôw No Dwumadzi.....	57
2.2.2.1 Asânka:.....	57
2.2.2.2 Asâmbisa:.....	59
2.2.2.3 Ntseamu:.....	60
2.2.2.4 Nhyâ:.....	60
2.3 Asâmpruw.....	64
2.3.1. Dzin Asâmpruw.....	72
2.3.2 Dzin Tamsi Asâmpruw.....	73
2.3.3 Nyâe tamsi Asâmpruw.....	75
2.4 Tôfabô.....	78
TSIR EBIASA.....	78
NHWEHWÂMU KWAN.....	78
3.0 Nyienyim:.....	78
3.1 Bea a nhwehwâmu no kôr do.....	79
3.2 Nyimpa Dodow a Menye Hôn Dzii Nkitsaho Na Mbâ Dodow a Meyââ Mu Mpânsapânsamu.	81
3.3 Akwanhorow A Mefaa Do Nyaa Nsâm Dzii Dwuma Yi.....	81
3.3.1 Nkômbôtwetwe.....	81
3.3.2. Mbuukuu Ahorow a Mohwââ Mu.....	82
3.4 Ohaw ahorow a mefaa mu.....	83
3.5 Dza ôgyee me abamba wo mba no no nhwehwââ mu.....	83
3.6 Mbrâ Misii Yââ Mbâ Dodow no Mu Mpânsampânsamu.	90
3.7 Tôfabô.....	91
TSIR ANAN.....	92
MPÂNSAMPÂNSAMU.....	92
4.0 Nyienyim.....	92
4.1 Asâmbisa a odzi kan.	93
4.1.1 Mfantsefo Mbâ Na Asântôw Ne Nhyehyâe.....	93
4.1.1.1 Mbâ na Asântôw Tsiaba:.....	93
4.1.1.2 Bâ na Asântôw Tsentsen. (Mbôho, dza afa yâ Tsir na afa so yâ Mfemfamho na Nwonwonann).....	97
4.1.1.2.1 Bâ na Asântôw Mbôho (Dza afa na afa nyina yâ tsir).....	98
4.1.1.2.2 Mbâ na Asântôw tsentsen a afa yâ tsir na afa so yâ mfemfamho.....	100

4.1.1.2.3 Bâ na Asântôw Nwonwonann (Asântôw mbôho a asâmprow mfemfamho kor anaa ebien ka ho.)	108
4.2 Asâmbisa a ôtô do ebien:.....	114
4.2.1 Mfantsefo mbâ na Asântôw Dwumadzi.	114
4.2.2 Bâ na Asânka Dwumadzi.	115
4.2.3 Bâ na Asâmbisa Dwumadzi.	117
4.3 Tôfa bô.....	121
EWIEI: MBUBUDO NA ADWENKYERË.....	123
5.0 Nyienyim.....	123
5.1 Mbubudo.....	123
5.2 Adwenkyerâ	126
5.3 Ewiei	128
NKEKAHO 2	144

Apon a ôwô mu

- Pon 1: Ankonam na ôdodow kabea ôyâfo dzinhyâananmu ...
... 29
- Pon 2: Nhyehyââ pon a ôkyerâ asântôw ne nkyekyâmu ...
... 35
- Pon 3: Asântôw ahorow
51
- Pon 4: Ôyâfo na nkasaho
62
- Pon 5: Nkasafua nhyehyâe atwer fi môôfem dze kesi
asântôw ... 66
- Pon 6 : Mbâ mu asântôw tsiabaa nkyekyâmu
... 90
- Pon 7: Mbâ mu nsântôw mbôho
95

MFONYIN A ÔWÔ MU

Mfonyin 1. Mbâ na asântôw ne nktekyemu tsitsir ebien no ...	
107	
Mfonyin 2. Mbâ na asântôw tsentsen ahorow	
108	
Mfonyin 3 "Sea" be na "Annto Se..... a" be	
108	
Mfonyin 4 . Mbâ na asântôw dwumadzi 115	

DWUMADZI NO N'ENYIWA DO

Abâbu yâ biribi a odzi akotsen wô kasa pii mu a Mfantse so ka ho. Iyi da bâ no bo a ôsom wô kasa mu edzi. Ônam dâ kasa biara so nnkwetsir asântôw ntsi nwomanyimfo dodowara so na wôayâ asântôw na ne nhyehyââ mu mpânsapânsamu. Mbom, nsântôw ahorow a wôdze hyehyââ Mfantse mbâ nye dwuma a nsântôw no dzi no nntôô gua papa. Iyi na dwumadzi yi rohwâ. Dâm saso ntsi dwumadzi yi edzi kan ahwâ dza nkorôfo akyerâw no dada afa mbâ ho, mekyerâ, bâ n'adzeban, ahorow anaa ne nkyekyâmu na no dwumadzi. Afei asântôw so n'adzeban, ahorow, ne nhyehyâe na no dwumadzi so a epue wô nkorôfo adwenkyerâ mu atô gua. Kwan a mefaa do nyaa Mfantse mbâ a meyââ mu mpânsapânsamu no so maka wô tsir ebiasa. Tsir anan hô na mapânsapânsa mbâ a mefaa no nkorôfo hôn mbuukuu mu nye kakra a medze kaa ho no mu ahwâ nsântôw a wôdze hyehyâe nye dwuma a nsântôw no dzi. Ada edzi dâ, bâ a wôdze nsântôw atsentsen hyehyâe no dôô so sen dza wôdze nsântôw tsiaba hyehyâe na no mu biara nnyi hô a odzi dwuma dâ nhyâ. Ewiei koraa no, mada adwenkyerâ so edzi.

TSIR KOR

DWUMADZI NO NE NYIENYIM

1.0 Nyienyim

Dâm fa a odzi kan wô dwumadzi yi mu yi repa dwumadzi yi ho tam akyerâ mbrâ yesi hu bâ fi tsetse besi ndâ. Yebohu dwumadzi yi ne ngyinado a ôbâkasa afa bâ no su, bâ mu kasasu, ndzâmba a yâhwâ ho bu bâ na bâ ne mfaso ho. Afei so yâbâda ôhaw no edzi na yehu dwumadzi yi no botae, nsâmbisa, mfaso nye kwan a mefaa do dzii dwuma yi. Bea a nhwehwâmu yi pem, no ho akwansiwdze na ne nhyehyâe so nnyâ dza fa yi bâdan egya.

1.1 Dwumadzi Yi Ne Ngyinado

Kasadwin da nyimpa n'abrabô anaa no su edzi mbom, ano Kasadwin a ôyâ ôbaatan a ne mba no mu kor nye bâ dua nsântôw ahorow na no dwumadzi do kasa dodowara fa nyimpa n'abrabô na n'amambra a ôma ôyâ dansewa ho. Bâ, dâ mbrâ Agyekum (2013) ka no, wô su ahorow pii a ôma adasa gye to mu prâkopâr dâ ôyâ ano kasadwin na ôsan so yâ dansewa wô kasadwin mu. Bi nye dâ ôwô ôyâfo wô etsiefo, ôda edzi wô ano kasa mu, etsiefo no wô kyâfa wô mu dâ wotum sôw bâ no bi do, ôwô nhyehyâe soronko bi a no mu bi wôdze hyâ mpanyimfo enyimnyam na no mu ndzâmba taa yâ dza etwa

dasanyi n'atsenae ho ehyia na dza ôkeka ho a ôsan so da abrabô mu nsâm edzi.

Etsitsir pii na wôada hôn nyimdzee edzi wô abâbu ho a ekyir yi mebâda no edzi. No mu kakra na ôwô ase ha yi. Asante (2002) dâ, bâ yâ kasa esinesin a no mu dô a tsetsemba dze gyaa ekyirma. Ôdze bâ ahorow, abâbudze anaa nsânkyerâdze a ôkasa na mbrâ wosi bu bâ kyerâkyerââ ne nsâm mu. Ôman biara wôdze hôn kasaa, nyimdzee na amandze da hôn ho edzi. Dâm ntsi abâbu mu so, Akanfo tum so fa dze da abrabô ntseasee edzi (Bannerman nd.

Anobil (1955) so kyerââ mbâbusâm no su, ne nkyekyâmu, no mu ekuw ahorow, dza wôhwâ ho bu bâ na bâ kor a woebu no akwanhorow do.

Acquaah (1943) so boaboa mbâ mpem ebiasa na duebien (3,012) ano faa abakôsâm, abrambo na sika, ahayâ na esunu, akosâm , amambra, eguadzi na nyimpadua ho.

Dza ôda edzi wô iyinom mu nye dâ, bâ yâ nyansakasa tsiaba anaa nyansakasa a ofi tsetse na otwa kasa tsentsen tsia dâ mbrâ Krampah (1997:) ka dâ, "Bâ yâ kasa tsiaa bi a nyansa ahyâ ma a wôka dze tu fo. Nokwar ahyâ bâ ma na no dwuma a odzi tsisir yâ anan;

- ôbâhyâ obi nkuran ma ôayâ adze pa.
- ôbôbobô obi n'abaw ma oegyaa ndzebôn ne yâ.
- ôbôbô asâm tsentsen pôw
- abâbu mu akansi tu adwen mpon."

Afei, bâ fa dasanyi n'asetsena ho na odua kasa do so tô famu. Kasa biara so nam nsântôw na hôn dwumadzi do da hôn a wôka dâm kasa no hôn biribi tse dâ nsusui, suahu, atsenka, amambra, abakôsâm na dza ôkeka ho edzi.

Bâ fi tsetse mpanyimfo aber do na no bo a ôsom wô kasa mu ntsi ônye kasa da ho ara tse dâ kusi na ne nyânko adaakwa a ôkyerâ dâ ôyâ kasa mu ammpa-mu-ammpa. Ôwô mu dâ bâ no bi wô hô a wôdze atseasefo anaa ebusuafo binom hôn edzin atoto do naaso ônnkyerâ dâ hôn na wôdze bôbôô adze mbom wôdze rekyerâ abâbu no mu nokwar ara; ewuakôr mpanyimfo na wôdze bôbôô adze. Bâ a ôtse dâm no bi na odzidzi do yi.

1. Me maame a oenya ne beebi kô, Ante Abena Awomanyiwa a ofi Ajumako-Techiman na obuu ne bâ dâ, "Okotoo ne maame wômma no hyâdzen."

2. Me papa Kwame Saka a ofi Ajumako-Babinso na obuu ne bâ dâ "Megyina dua nkantan-nkantan do matow kuretswamansa, mennya ayâw a, sansaw mbâfa m'asew n'akokô a, hei hei! a mebâyâ no na mibenya ayâw ?"

3. Mo wôfa Yaw Arhinful na ôtaa bu ne bâ dâ, "Sâ wo nsu ketsewa bi dô a ôso wo eguar."

Afei so mpanyinfo na yâgye dzi dâ wôwô kasa ho nyimdzee ma ntsi wotum dze bâ hyehyâ hôn kasaa mu yie. Iyi ne saso ntsi hôn edwumayâ, abôdze a etwa hôn ho ehyia, hôn

suahu na hôn gyedzi nye ôsom nyaa nsunsuando ara yie wô nkasafua a wôdze hyehyââ bâ do. Tetteh (2013:) si yi do dua dâ, Akanfo mbâ, wôhyehyââ no nsântôw mu naaso bi wô hô a nkasafua no nnyâ dza etsiefo atse pân anaa wonyim dada, tsitsir noara mbabun no. Siantsir nye dâ ndzâmba a etwa nyimpa n'atsenae ho ehyia na wôdze hyehyââ bâ.

Afei so, tsetseber do ndzâmba a wôhwââ ho hyehyââ bâ no ndâ mber yi dodowara nnyi hô. Hôn a wôtse bân po anaa nsu ho dze po anaa nsu mu ndzâmba anaa ndzâmba a ôwô nsu ho hyehyâ bâ dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

4. Tabon se onyim nsu ase a, ôntto nkwaba.

5. Ber a irutwa sa akâtsetsew w'edur no na irutwitwa obi so n'edur gu.

Mfatoho 4 na 5 a ôwô sor ha yi mu no, 4 mu nkasafua kyerâ dâ nyia ôhyehyââ bâ no tsenaa nsu ho anaa mpoano na nkasafua a ôwô 5 mu no so kyerâ obi a ôtsenaa haban ase. Dza merekyerâ ara nye dâ 'tabon' na 'nkwaba' yâ apokô ndzâmba na sa no ntwaree so yehu no haban ase anaa kwaa mu kесе. Abâbu yâ adzehiadze wô abrabô na kasa mu. Bâ nnyi kasa mu a nkyâ ôbâyâ nkrampan a honam biara nnyi ho anaa honamdua a ôkra nntse mu Finnegan (1970). Iyi kyerâ dâ bâ na ôma kasa yâ dâw na ntsease so da edzi wô mu prâkopâr.

Bâ, dâ mbrâ medzi kan aka no, otwa kasa tsentsen tsia na ôda nyimpakuw anaa ôman bi ne nyansaa, n'abakôsâm na n'amambra edzi. Mfatoho a ôwô ase ha yi si dza mereka yi tadua.

6. Obi mmfa ne nsa bankum nnkyerâ n'egya n'ekuraase kwan.

7. Siw do mbire wonndzi wonngyaa bi.

8. Wotu wo fo na anntse a, ekô anntseadze.

9. Isuo ôwô ne tsir mu a, dza aka no nyina yâ ahoma.

10. Sâ ôkankan nyim ekitsikitsiw a, na nnyâ kanto nsoâe ho bi a.

11. Egya yâ sunsum.

Ôda edzi wô mfatoho ebien a odzi kan no (6 na 7) mu dâ bâ kyerâ nyimpakuw anaa ôman bi ne nyansaa a wôwô. Yehu no mfatoho a odzi kan ''Obi mmfa ne nsa bankum nnkyerâ n'egya n'ekuraase kwan.'' mu de, dzin asâmfua 'nsa bankum' yâ adze a no ho nntsew ônam dâ ôno na efifidze biara yâdze yâ ntsi. Afei so, 'egya' yâ kasafua a ogyina hô ma banyin a ônye hân na yââ nkabômu wô awar kwan do, woo hân na wôatsetse hân ma yebodu dâm mpâmpândo yi a ôfata obu soronko. Ne dâm ntsi wô ôkasafo no ne nyansaa mu no ônnyâ enyidzi dâ obi dze nsa atabin a no ho nntsew bâkyerâ egya n'ekuraase kwan. ''Siw do mbire wonndzi wonngyaa bi'' mu so, dzin asâmfua 'siw do' kyerâ bea bi a mbire a ofifir hô no yâ dza wodzi ônam soronko a hô yâ na hô n'akôndô so ntsi. Sâ wobu dâm bâ yi kyerâ kuna-awar mu wuodzi bi a, ôda nyansa edzi dâ onnyi dâ wuodzi no fa owufo no ne sika, ne yer anaa n'egyapadze nko, mbom ne kaw na n'asodzii biara so nedze a.

Mfatoho 8 na 9 da abakôsâm edzi. Mfatoho 8 kasa fa asoôdzen na asotwe a asoôdzemfo no nyaa wô Mfantse kurow a

wôfrâ no Anntseadze ber bi a abâsen kô. Dâmara na 9 so da akodzi mu kunyim bi a nyimpakuw bi nyaa wô hôn atamfo do ber bi a abâsen kô.

Mfatoho 10 na 11 kyerâ mbrâ dôm bi hôn sunsum wô. Wobu mfatoho 10 kyerâ obi a ôtô dâ odzi posuban ho agor anaa ôyâ biribi a ogu posuban ho fi dze kyerâ dâ hô na ôman no nyina sunsum hyâ ntsi kwan biara nnyi hô dâ obi bâyâ dâm egu bosom no ho fi. ‘‘Egya yâ sunsum’’ a ôwô 11 no, suahu da no edzi dâ egyanom yâ nkorôfo bi a ônam sunsum soronko bi a wôwô ntsi dza wôtô dâ wôka fa mba ho biara, dâ ôyâ mbusu anaa siar ba mu pâpââpâr.

Kasadwin yâ abrabô dâ mbrâ Angmor (1996) ka no na bâ so yâ ano kasadwin ntsi ôda edzi wô ôbra kanko gyinapân no nyinara mu.

Fantseman mu, ônnnyâ enyidzi dâ abofra nye panyin rekasa a obobu no bâ. Siantsir nye dâ gyedzi wô hô dâ, obi dze bâ hyehyâ ne kasaa mu a na ôdze rekyerâ n’anotsewee anaa nyimdzee a ôwô wô kasa no mu na mpanyimfo nkotoo so na yâdze enyidzi a ôtse dâm ma hôn dâ wôwô kasa ho nyimdzee mapa na wotum so dze bâ hyehyâ hôn kasaa mu dze pia dza wôpâ dâ wôka no. Tetteh (2013) dze Chinua Achebe n’asâm a ôkaa wô Ibo kasa mu a ôkyerâ dâ, bâ yâ ngo anaa angoa a yâdze dzi nkasafua no si dza maka yi pi.

Iyi ntsi sâ abofra bu bâ wô ber a ônye panyin rekasa anaa wô mpanyimfo enyim a nna ôdze reyâ ahomemado wô mpanyimfo

enyim. Dâm saso ntsi sâ abofra bi pâ dâ obu bâ ber a ônye mpanyin rekasa a, ôwô dâ ôka ''Mpanyimfo, minngyina hom enyim mmbu bâ'' dze kyerâ enyidzi a ôwô ma mpanyimfo na nnyâ dâ orubu bâ dze ayâ ahomemado wô hôn enyim ana ôdze bâ no asôw do dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

12. Mpanyimfo, minngyina hom enyim mmbu bâ, mpanyimfo dâ 'siw ma noho kwan a, abowa biara wura mu bi.

Iyinom da nkyân a, abâbu mu wô kasasu ahorow bi tse dâ ntotoho, ngyinahôma, sâ- nyimpa enyihaahan, ebirabô na dza ôkeka ho so. Mfatoho bi na ôwô ase ha yi.

13. Nyimpa tse dâ nhyiren.

14. Sika yâ ôbônsam.

Mfatoho 13 mu kasasu yâ ntotoho. Ôkasafo no dze nyimpa rototo nhyiren a otum tsew to famu ber biara sâe no ho ber a ôreka nyimpa na no wu ho asâm. Mfatoho 14 mu so kasafua anaa nyâe 'yâ' twa mfonyin dâ ôyâfo dzin 'sika' ara nye nyâe boafo 'ôbônsam'. Na tserâ, 'ôbônsam' na 'nyimpa' yâ adze kor a kasasu a ôwô ha yâ ngyinahôma.

Mfatoho 13 na 14 a ôwô sor ha yi ara so ma yehu dâ wommbu bâ efuraa do; asâm mmbae a wommbu bâ na asâm biara so na ne bâ dâ mbrâ tsi biara so wô no ho kyâw no. Owu wô no ho bâ, sika ho ekyingye wô no ho bâ, awo wô nedze, awar, edwumayâ, agodzi, edwumasua, batatu na dza ôkaka ho biara so wô nedze.

Mfantsefo dze bâ tsetse mbofra san so dze da abakôsâm edzi. Abofra a ôyâ asoôdzen anaa onntsie afotu dâm yi yâtaa kasa kyerâ no abâbu mu dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

15. ''Abofra a wotu no fo a onntsie no ôkô Antseadze''

Wôka iyi dâ mbrâ ôbôbô hu dâ, sâ oenngyaa n'asoôdzen yâ a, obenya ho asotwe. Iyi ma abofra no yâ setsie. Abofra so a ôyâ somakô na setsie no, wobu bâ '16' dze hyâ no nkuran ma afofor so sua yâ bi.

16. Abofra yâ somakô a, odzi n'abodweedze.

1.2 Ôhaw No N'edzida.

Mfantse abâbu mu kasa ne fâw ho mfonyin, mfaso na kasasu ahorow a oyi kasa no ne dâw na no huam pue yâ biribi a obi nnkotum ebu enyi egu do. Mbom adze a nhwehwâmu a akô do dada afa bâ ho mmfae nntoo gua yie ntsi ohia dâ yedzi ho dwuma ma owie mu dzi nye dâ dodowara bohu nsântôw ahorow a Mfantsefo dze yââ bâ na dâm nsântôw no hôn dwumadzi. Bâ pii na ômamfo bu anaa wosusu dâ wôtse ase naaso nsântôw ban a wôdze yââ bâ no wômmpêr dâ wôbôhwehwâ na akantam dâ wobohu dwuma a nsântôw no dzi.

Yebu bâ dze ka asâm anaa yâdze to nkra. Ama nkitahodzi pa aaba no, ohia dâ ômamfo, bâ ho ôyâfo na etsiefo nyina bohu nsântôw ban a wôdze yâe bâ na dwuma a nsântôw no dzi. Iyi so boa hân ma yehu tsetse mpanyimfo hôn nyimdzee a ôwô nsântôw na hôn dwumadzi ho so na nnyâ bâ no mu nsâm mu nko. Naaso ebânadze na yâtaa hu? Etsiefo dodowara bô nsamu, bô

hôn etsir adze ma nkorôfo dâ woebu bâ wô hôn kasa mu naaso ibisa hôn nsântôw na no dwumadzi ho asâm wô bâ no mu a, wonntum nnka ho hwee. Binom fa no dâ bâ yâ nyansasâm a otwa asâm tsentsen tsia ntsi ôwô dâ ôyâ asântôw tsiaba anaa no mu nkasafua yâ kumaa bi. Iyi na ama bâ mu nsântôw na no dwumadzi ho nhwehwâmu ho ekehia yi.

Tetteh (2013) si no ewur dâ ôntô ka dâ yenya Mfantse mbâ a wôdze asântôw tsentsen ayâ. Iyi yâ adwen mu konsee ntsi ohia papaapa dâ yâyâ mu nhwehwâmu. Bâ mu nsântôw ahorow a ôma yehu dâ bâ tum da noho edzi wô asântôw tsiaba anaa asântôw tsentsen mu na no dwuma a otum so dzi wô bâ mu hia nhwehwâmu ara yie. Bâ mu nhwehwâmufo na enyimdzifo tse dâ Annobil (1955), Bannerman (n.d), Acquaaah (1943), Agyekum (2011), Tetteh (2013), Asante (2002), Akrofi (1958), Ababila (2006), na hôn a wôkeka ho abô mbôdzen papaapa wô abâbu ho, akyerâkyerâ bâ ase, ada no su edzi, akyerâ ber a wobu, mbrâ wosi bu, no ho mfaso, no mu kasasu, bâ ne farbae, bâ ahorow, kwan ahorow a wôfa do bu bâ kor noara, ndzâmba a wôhwâ ho bu bâ, ngyegyee kor a ôwô bâ mu na pii a ôkeka ho naaso obiara nnkasaa mmfaa Mfantse abâbu mu nsântôw na no dwumadzi ho. Iyi na epusuw me ma mereyâ nhwehwâmu a ôtse dâm yi.

1.3 Dwumadzi yi no botae.

Dwumadzi yi no botae nye dâ yebohu;

- a) nsântôw ahorow a wôdze hyehyâe Mfantsefo bâ na

b) dwuma ahorow a nsântôw a wôdze hyehyââ Mfantsefo mbâ dzi wô kasa anaa nkitsahodzi mu.

1.4 Nhwewwâmu Yi Mu Nsâmbisa.

Nsâmbisa a nhwewwâmu yi begyina do na ôka do yi:

1. Nsântôw nhyehyâe bân na ôda edzi wô Mfantsefo hôn be hyehyâe mu?
2. Asântôw dwumadzi kwan bân na Mfantsefo fa do hyehyâe hôn bâ?

1.5 Dwumadzi Yi Ho Mfaso

Dâm nhwewwâmu yi ho hia papaapa osiandâ dza obefi nhwewwâmu yi mu epue no bôboa ma yeehu nsântôw a Mfantsefo dze hyehye hôn bâ nye dwuma tsitsir a wôdze bâ dzi. Iyi bâma yeyi konseeyâ a ôwô ômamfo adwen mu wô Mfantsefo bâ mu nsântôw na no dwumadzi ho no efi hô. Ôbâsan so ayâ adzesuadze ama obiara, tsitsir nara, kasa nhyehyâe mu nhwewwâmufo. Ôbâyâ mfaso so ama Simpa Esuapôn no nkorbata a ôwô Ajumako mu esuafo a wosua Ghana kasahorow no.

1.6 Kwan a Mefaa Do Dzii Dwuma yi

Dâm nkyerâkyerâmu dwumadzi yi mu nsâm nnyâ dza minyaa no nkorôfo hôn anomu tôôtsee nko na mbom bi so fi etsitsir binom hôn mbuukuu ahorow mu. Iyinom nye Krampah (1997), Krampah (2007), Otoo (1988) na Anobil (1955). Dâm etsitsir

yi na hôn mbuukuu yi yâ dza medze m'enyi faa mu na mepaawee dâ hôn na wôbôboa ma dwumadzi yi no botae ewie mu dzi. Dâm mbuukuu yinom mu bi yâ dza asoâe a ôhwâ nsôhwâ do wô Ebibir Atôe ha saa mu yii maa esuafo ma wôdze sua Mfantse kasa wô nsôwdo skuul ber bi a abâsen kô na seseiara so mpo wôda ho sua wô skuul mu a edwumakuw a wôhwâ Ebibir Atôe mu nsôhwâ do "West African Examinations Council" so sô esuafo hwâ wô mu. Etsitsir binom so a mefaa hôn mbuukuu no yâ abemfo a wôagye dzin wô Mfantse kasa na mbâbusâm mu. Miyiyii bâ ôha eduanan (140) fii dâm mbuukuu ahorow no mu na mara so wôwoo me too Mfantse kasa no mu na masan so esua fi me mbafober mu araa ebodu dâm mpâmpândo yi ntsi medze me dze eduasa (30) a minyim wô abrabô mu na menye nkorôfo nkômbôtwetwe mu dze eduasa (30) so kaa ho ma ne nyinara yââ ahaebien (200). Akontaabudze eduasa a medze dzii dwuma no kyerâ dodow bi a odzi mu wô Akan kusum mu. Dâm bâ ahaebien (200) yi na meyyâ mu nhwehwâmu hun nsântôw ahorow a tsetse mpanyin dze hyehyââ bâ na no dwumadzi.

Dza ôgyee me abamba wô bâ no ne ntasee mu nye tsetse mpanyin abakôsâm a ôfa Nana Amissa a nkyâ ôyâ ôhen wô Abâadze wô Finimfin Mantôw mu a ôgyee dzin ara yie wô abâbu ho no ne bâ, 'Wônndae a wônnsô daa' a obui ber a Asantehen somaa n'abôfoe dâ wônkâgye no hô bâ eduosun mbrâ no no na ne farbae. Asante (2002).

1.7 Bea a nhwehwâmu yi pem

Dwumadzi anaa nhwehwâmu yi fa Mfantsefo mbâbusâm ho. Mohwââ nsântôw a tsetse mpanyimfo dze hyehyââ mbâbusâm no na mepânsapânsa mu hun dwuma a nsântôw no dzi.

1.8 Akwansiwdze a Ôwô Nhwehwâmu Yi Ho.

Nkyâ ôyâ me pâ dâ Mfantsefo mbâbusâm ne bebrebe ntsi dodow a mereyâ mu nhwehwâmu no bôbor ahaebien (200) yi naaso ber a onnyi nyimpa afa wô dwumadzi yi ne yâ mu ntsi, enyison wô hô dâ kakra yi ara botum egyina hô ama Mfantsefo mbâ nkaa no nyinara.

1.9 Dwumadzi Yi Ne Nhyehyâe

Dwumadzi yi bâfa etsir enum wô ne nhyehyââ mu dâ mbrâ ôwô ase ha yi: Tsir a odzi kan no beyi dwumadzi no enyim. Ha na yebohu nhwehwâmu yi ne ngyinado, ôhaw no n'edzida, dwumadzi yi no botae, dwumadzi yi ho mfaso, nhwehwâmu yi ho nsâmbisa, kwan a mefaa do dzii dwuma no, bea a dwumadzi yi kâpem, ôhaw a ôwô dwumadzi yi ho, na dwumadzi yi ne nhyehyâe.

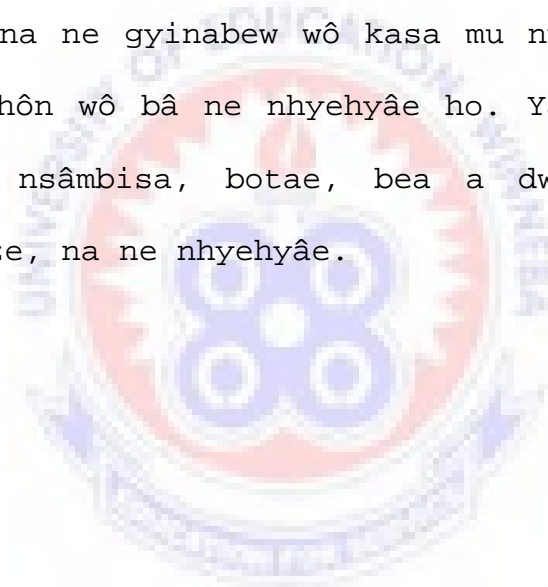
Tsir ebien da dza nkorôfo ada no edzi afa abâbu, asântôw na asempruw ho dada. Tsir ebiasa so kyerâ kwan a mefaa do yɛɛ nhwehwêmu yi. Tsir anan so hwâ Mfantse abâbu mu asântôw ne nhyehyâe na no dwumadzi mu mpânsampânsamu. Tsir enum begyina hô ama ewiei. Nsântsitsir a dwumadzi yi dze too gua fi tsir kor dze kesi tsir anan no nyina bopue

ha. Ewiei koraa no, yâbâda adwenkyerâ edzi ama ayâ sa bi ada hô ama hôn a wobotu gya edzi m'ekyir wô dâm nhwehwâmu yi ho ma wôafa do.

Mfantse yâ kasa a asoâe a ôhwâ nwomasua do agye ato mu ma wosua fitsi mboframba skuul mu dze kâpem suapôn mu. Wodze dzi dwuma wô kasafir so do.

1.10 Tôfabô

Fa a odzi kan yi eyi dwumadzi yi enyim ma yehu mbrâ amanfo si hu bâ na ne gyinabew wô kasa mu nye mbrâ dodowara hôn adwen yâ hôn wô bâ ne nhyehyâe ho. Yâahwâ dwumadzi yi ne ngyinado, nsâmbisa, botae, bea a dwumadzi yi ano pem, akwansiwdze, na ne nhyehyâe.

TSIR EBIEN

DZA BINOM AKYERÂW DADA AFA MBÂ HO A ÔBÔBOA DWUMADZI YI HO.

2.0 Nyienyim

Etsitsir pii na wôada hôn adwen edzi wô ano kasadwin, kankara, bâ ho a ohia papaapa dâ meda no edzi. Iyi ekehia osiandâ dwuma a dâm nkorôfo yi edzi no bôboa papaapa wô dâm nhwehwâmu yi mu ma yeatse bâ ase, eehu ne nkyekyâmu, mbrâ no su tse, eehu no bo a ôsom na ne farbae nye dza ôkeka ho. Dâm tsir yi ara so bâsan so ahwâ dza binom akyerâw afa asântôw ahorow na no dwumadzi nye asâmpruw ho a ôwô nsunsuando wô dâm dwumadzi yi do anaa nkitsahodzi bi wô ônye dâm dwumadzi yi ntamu.

2.1 Bâ N' adzeban:

Ababila (2006) bôô Luwesti (1984) ne dzin wô buukuu no mu dâ ôdâ, bâ da nyia obu no ne nyansaa na n'adwen a ôaboaboa ano egu hô edzi ma ne dâm ntsi ôyâ mpanyimfo hôn agor a wôdze ano dzi. Dza iyi reka ara nye dâ bâ yâ mpanyindze a ôda noho edzi wô ano kasa mu. Ne dâm saso ntsi dâ mbrâ abofra serâ kwan fi panyin hô ana ôdze ne nsa aka biribi a ôyâ panyin ne dze no, dâmara na sâ abofra bi pâ dâ obu bâ wô mpanyin enyim a ôwô dâ ôserâ ma wôma no kwan ana. Iyi da no kwan mu turodoo wô bâ ho wô Akanman mu osiandâ ansaana mbofra bobu bâ wô mpanyin enyim no ôwô dâ wôka

'Mpanyimfo, minngyina hom enyim mmbu bâ a - - -', 'Sâbe - -
- ' dze serâ mpanyimfo a wogyina hôn enyim nye hôn rekasa
no hôn nsamu tum ana wôdze hôn bâ no asôw do.

Finnegan (1970) kyerâ bâ mu dâ ôyâ nsâm ntsiantsia bi
a wôyâ ato hô fitsi nananom aber do a ôda dâm nkorôfo no
hôn adwendwen, na hôn nhunmu edzi. Odze sôw do dâ ôyâ
nyansa putu. Iyi kyerâ dâ nyansa ahyâ bâ ma. Sâ obi bu bâ
wô no kwan do na ennu nyansa a ôwô mu a nna ôtse na anntse
ase. Bâ ne ntsease gyina nyansa do ntsi na mpanyimfo aka
ato hô dâ, "Ôba nyansafo wobu no bâ na wônka no asâm" no.

Krampah (1996) kyerâ bâ mu dâ ôyâ biribi a ôfa
tsetseber do ndwuma ho na ôtsetse nyimpa wô dza ôtsen na
dza ôntsen ho a ôbâma nyimpa ayâ amamba pa na ôdze koryâ
aba bebiara a yâtsetsee. Iyi da edzi pefee wô nkasafua a
mpanyimfo dze hyehyââ bâ no nye adwen a ôtaa bâ ekyir no
mu. Tsetse ndwuma ahorow tse dâ ahayâ, aton, edwin,
kântsânwen, kuayâ, akodzi na ne nkekaho ho wô mbâ pii.
Asare-Opoku (1997:ix) dze to gua dâ, obiara a wôwoo no too
ekurase anaa wotsetsee no hô no, mbrâ ônam biara ôdze mbâ
nam.

Agyekum (2011:51) si no pi dâ "Abâbuo yâ kasakyerâmu
anaa kasa a yâde kyerâ asâm bi a yâpâ sâ yâka ase anaa yâde
si asâm so dua ma nnipa te ase pefee." Odze sôw do dâ ôyâ
nsâm bi a hân nananom abô no pôw na ôda abrabô mu osuahu
edzi. Agyekum ne nkyerâkyerâmu yi kyerâ hân dâ, bâ yâ

biribi a ôboa ma ntsease a ôwô asâm bi mu da edzi prâkopâr. Sâ dâm dze a, nna bâ ma nkômbôdzi wie pâ yâ osiandâ nkômbôdzi biara ne ngyinado nye ntsease. Oka bio dâ, bâ yâ nsâm ntsiantsia bi a yâdze si nsâm bi do dua na ôsanso yâ adwenmusâm a ôda ôman bi ne nyansa, gyedzi, suban, ndzeyââ na asetsena mu nsâm edzi. Akrofi (1958) so dâ, bâ da Akanfo hôn adwen nhyehyâe edzi.

Asare-Opoku (1997:) kyerâ Akanfo bâ mu dâ ôyâ tsetse mpanyimfo hôn nyansa na osuahu a wôabô no tôfa na ogyina hô ma hôn adwendwen, hôn gyedzi na hôn nsusui. Odze sôw do dâ, bâ na ôma kasa yâ dâw ber a ôdze toto nkyen no dwumadzi wô edzibanyâ mu ho. Sâ edziban bi yâ dâw a obiara a oridzi no ne yamu a nkyâ ônnkâsa. Onyia no per dâ dabaa obenya dâm edziban no bi edzi. Odze enyidzi ma nyia ônoaa edziban no na no korakora no, onyia no no werâ mmfir dâm edziban no da. Dâmara na ôtse wô bâ ho. Sâ obi rekasa na ôdze bâ hyehyâ mu wô ne ber ano ma osisi nsâm no do pâpââpâr a, ôma kasa no fa dâw fa huam. Na tserâ, etsiefo no enyiwa gye kasa no ho, wôdze hôn adwen nyina kô kasa no do tsie no yie. Hôn yamu a nkyâ kasa no nnsi da. Wôdze enyidzi soronko ma onyia no osiandâ ôakyerâ dâ ôyâ panyin ampa. Yâtô dâ yâka wô nyia ôrekasa no ho dâ n'ano awow, n'ano nsu yâ dâw anaa ôawea wô kasa no mu. Yâka iyinom nyina dze bô n'abaw do. Sâ ôyâ abofra mpo na sâ ôdze enyidzi maa mpanyimfo ana orubu bâ no a, dâm ber no, na ne ndzeyââ abâyâ mpanyimfo dze ntsi enyidzi biara a ôfata mpanyin no yâdze ma no

osiandâ mpanyin dâ, "Abofra hu ne nsaho hohor a ônye mpanyimfo dzidzi."

Tetteh (2013) da no edzi dâ, Aristotle a ôyâ Greek kunyin no kyerâ bâ mu dâ, ôyâ tsetse abrabô ne ngyinado a wôdane gyae a ônam dâ ôyâ kasa tsiaba a ôbô nsâm pii pôw na odzi dwuma wô tsebea ahorow pii mu ntsi oetum asôw kasa mu bende egyina ano ma ne dâm ntsi wôabô ho ban ebodu ndâ. Dâmara na Agyekum (2007) so ka dâ, bâ no wura nye tsetse mpanyimfo. Ôka hôn ano kasadwin a wôdan ma nkyirma ebodu ndâ yi no ho. Yanka (1989:) dze to do dâ, ôwô mu dâ ankorankor bi hôn edzin bata mbâ binom ho naaso bâ ne nhyehyâe ankasa dze ofi tsetse. Greekfo mu no, bâ yâ nsâm bi a kasa mu no yâman ka. Na tserâ, ôakâyâ kwan nkyân nwaba a ônam no ho hia a ohia ma nyia ohun no ntsi wôdan no gya a ônniyâ yie. Dâm saso ntsi ôyâ nsâm a yâman ka wô kasa mu ônam pia a opia kasa ntsease ntsi.

Tetteh yi ara dâ, bâ yâ nsântôw ntsiantsia bi a no mu nsâm gyina osuahu do na ôbô abrabô mu nsâm pôw anaa ôkasa fa ho wô ngyinahôma mu. Adze kor a Tetteh rotwe hân adwen akô do nye ngyinahôma su a ôwô bâ mu. Mpân pii no, bâ mu nkasafua yâ dza ogyina hô ma adwen anaa ntsease ankasa a ôwô mu no na mbom ônniyâ dza ntsease ankasa no fi nkasafua no mu dâ mbrâ yehu no. Iyi ma ôda edzi dâ bâ wô ntsease ebien; kor yâ enyiwa do dze a ogyina nkasafua a ôwô bâ no mu no do na kor so yâ ntsease mapa a ônoara so nye adwen tsitsir a bâ no dze roto gua no. Odu dâm ber yi a nna bâ na

kasambirenyi enya su kor dâ odwinfo ne nsa ano edwuma bi a wôanan sika kôkôô egu ho ma ne dâm ntsi sâ ibohu dza ôhyâ mu no a, gyedâ eto wo bo ase twerâwtwerâw sika kôkôô no gu ana. Bâ anaa kasambirenyi mu ntsease mapa bâda edzi a ôgye dâ edze w'adwen hwira nkasafua a wôdze ayâ tam efura no no mu kô ekyir. Yânhwâ mfatoho a ôwô ase ha yi;

17. Nkroma tse ase a, Badu nndzi adze.

Ntsease a ôwô enyiwa do a yenya fi nkasafua a ôwô bâ no mu nye dâ Mfantse amambra mu no, sâ Badu, mekyerâ ba a ôtô do du wô awoo ntoatoado mu n'adzedzi bâba mu a gyedâ Nkroma a ôyâ dza ôtô do akorôn na ôyâ panyin no nnyi hô ber a hôn nyinara gyina nkerii kor do. Ntsease mapa a bâ yi dze to gua nye dâ, abofra nngyina mpanyin dzibew ber a panyin wô hô. Na tserâ, kasafua 'Nkroma' gyina hô ma 'panyin' na 'Badu' gyina hô ma 'abofra'. Onnyâ nwanwa dâ Krampah (1997:17) ka dâ "- - - nsâm anaa ndzâmba a wôabobô edzin wô abebu mu no gyina hô ma biribi fofor". Iyi nye ngyinahôma su a Tetteh (2013) ka ho asâm no. Krampah sôw do dâ, bâ boa ma tsetse mpanyin hôn suban pa na abrabô pa mmbô adze. Finnegan (1970) so dzii dwuma pii wô Ebibiman mu mbâ ho mbom oenntum annkô ekyir wô Akan mbâ mu.

2.1.1 Bâ ne nkyekyâmu a ogyina etsitsir binom hôn adwenkyerâ do

Asetsena mu gyanabew anaa tsebea biara a dasanyi bôkô mu wô abrabô mu anaa dwuma biara a obedzi wô n'abrabô mu ho

bâ so wô hô a wobu no ne ber ano. Iyi ntsi na Tetteh (2013) kyekyââ Mfantse abâbu mu dâ mbrâ odzidzi do yi.

(a) Dza Ôfa Nyamesom Ho.

18. Nyame na ôwôw basin no fufu ma no.

19. Asâm a Nyame edzi esie no, dasanyi nndan no.

20. Nyamesom tse dâ asôrdan tokura mu ahwehwâ, igyina ekwir hwâ a ihu no kusuww, sâ ehân mu a na ihu ne fâw.

(b) Dza Ôfa Kramosom Ho.

21. Kramo no ara mpo nsu afa no na ne kyâw na ôbâyâ dân ?

22. Kramo a onnyi buta nnyâ kramo papa

23. Nsu fa kramo a, wommbisa ne batakèr

(d) Dza Ôfa Abosonsom Ho.

24. Kômfo a ôkaa dâ nsu bôtô na nsu anntô na dza ôkaa dâ nsu nnkôtô a nsu tôree nyina yâ akômforfo.

25. Bosom a onnkoku wo no na ôkyerâ wo n'ahagui.

26. Bosom enyim wôkô no mprânsa.

(e) Dza Ôfa Tumdzi/Ahendzi Ho

27. Ôhen bôn nnyi wiadze, na ôkyeame bôn na ôwô wiadze.

28. Otumfo worôw wo nkaba a ôdze dua w'abatsir.

29. Ôhen ne ntam tse dɛ bayer
amona, obi nntô mu mmfa noho tôtôtô.

(â) Dza Ôfa Mpanyin Na Mbofra Nkitsahodzi Ho

30. Panyin ano sen suman.

31. Panyin fâr ne mba a na ne
mba suro no.

32. Panyin sowasin nntu
abofra fo.

(f) Dza Ôfa Mbofrayâ Ho

33. Abofra tsi fufu a otsi
dza ôbôkô n'anomu.

34. Abofra su mpanyin su a,
wôgye no mpanyin tow.

35. Abofra a ôabô akokompe
akô tsir abatsir no, wônngye no taataa.

(g) Dza ôfa awar ho

36. Ôbaa kwasea na ôkô awar a
ôwo Badu.

37. Ôbaa a ônnkâkyâr awar ase
no, otu bankye a, ônnhyâ mu.

38. Wôko yer na wônngo mba.

(h) Dza Ôfa Akodzi Ho

39. Pônkô annkô sa a, no dua
kô.

40. Owu adar nndôw baako.

41. Owu nya ba a, nna yarba
n'enyi ato.

Iyinom ntsi sâ otsitsir bi tse dâ Angmor (1996) ka dâ
"...litirikya yâ abrabô" a nna ôyâ nokwar turodoo.
Adwenkyerâ pii na ada edzi wô mbâ ne nkyekyâmu ho a biara
na ne ngyinado. Asante (2002) kyekyâ mbâ mu nya ahorow
ebiasa.

1. Mbâ a mpanyimfo a yâgye hôn dzi too hôn bo ase hwââ
biribi dzinn bôô enyikam bi wô mu gyinaa do sii biribi
pi.

Mfatoho a ôdze mae bi nye

42. Abuburo kosua, ade a
ebâyâ yie nsâe da

43. Awuru rewea na ne ba so
rewea.

Nkyerâkyerâmu anaa ngyinado a ôdze mae wô dza odzi kan
'42' no ho nye dâ 'abuburo' wô Twi kasa mu yâ anoma bi a
ôda haban mu a ndua nkorbata mu na ôtô dâ ôdze mbabaawa yâ
no buw tâtraa tow mu nkyirefuwa a bambô papa biara nnyi ho.
Nsu na ôbôtô o, ewia na ôbôbô o, na sâ ommbutuw nkyirefuwa
no do a na tserâ, ôresââ nkyirefuwa no. Mbom, ônam dâ bobô
ara na otwar dâ ôbobô nkyirefuwa no ntsi ber so a osuow nye
ne mba tu asomdwee mu a nsu, ewia nye bambô biara a onnyi
nkyirefuwa no ho no nnya nsuansuando biara wô nkyirefuwa no
do.

Dza ôtô do ebien 'b' no so yâ dza ne ngyinado ara nye dâ mpanyimfo ahwâ no dzin abô biribi enyikam a mbom ônyâ ber nyina na ôyε nokwar a wobu no ber a ôsâ mu. Abrabô mu no sâ ôkâba dâ aberwa bi rowo ber a ne ba so rowo a wotum bu bâ yi "Akyekyerâ rowea na ne ba so rowea."

2. Mbâ a no mu nkasafua no gyina ngyegyee kor do.

Mfatoho:

44. Obi nnkitsa nanka, nngyaa nanka, na ônnka dâ minyim a anka.

45. Wotu wo fa na anntse a ekô Anntseadze.

Nkasafua a dza odzi kan no gyina ne ngyegyee do nye 'nanka'', 'ônnka' na anka. Dza ôtô do ebien no so ngyegyee a ogyina do yâ "anntse" na "Antseadze''.

3. Dza abakõsem bi taa ekyir.

Mfatoho;

46. Abowatsir nnyew kwansân mu.

47. Ehu-bi-pân ntsi na abowa aserwa ôregyegyε ne ba agor a nna oeyi n'enyi ato nkyân no.

Asante (2002) da abakõsâm a ôwô '46' ho edzi dâ, basia warfo bi dzii ator kyerââ no kun bômbôfo bi dâ, dabô ne tsir a ôdze maa no dâ ômfa nyâ nkwan no ahon wô nkwan no mu ber a nna oeyi ato no nwewe n'edziban do. Kun bômbôfo yi

dze asâm no kôr asândzii. Abaguafo no peer dâ wobohu nokwar a ôwô mu ntsi wôdze abowatsir a ôtse dâ dabô ne dze noara pâpââpâr maa maame (yer) no dâ ômfâ nyâ nkwan a ôyâe no bi wô bagua no enyim. Ber a yer no ara gyee too mu dâ nkwan no aben ma ôtoâe no nna abowatsir no mmpotôwee. Iyi na ôkâfaa bâ no bae. Bâ yi kyerâ dâ nyimpa tsitsir tse dâ ahemfo anaa edzibewdzifo nkaa no nnyew bagua ase; wôda nsew. Iyinom da nkyân a, Agyekum (2011:) so gyina bâ no su do da mbâ ahorow anan edzi;

1. Bâ turodoo
2. Asâm - sâ - bâ
3. Ngyedo - bâ
4. Abâbudze

1. Bâ Turodoo

Ôdâ, iyi yâ bâ a ôyâ asândahô a oyi abrabô mu nokwarsâm pue. Ôtô dâ kasa a ôwowô mbâ a ôtse dâm yinom mu no dze bâ no mu adwen pue prâko pâr.

Mfatoho: 48. Nsu a ôdô wo no na ôkô w'ehina mu.

49. Borôfer a ôyâ dâw na abaa da ase.

50. Ôkôtô nnwo anoma.

Bâ a "50" mu nkasafua da nokwarsâm edzi dâ, abowa ôkôtô wo a ôwo ôkôtô na nnyâ anoma.

2. Asâm - sâ - Bâ

Oka wô asâm - sâ - bâ ho dâ, ôyâ asâm a ôma kasa yâ dâw.

Otwa asâm tsia na ôdze esumasem bi to gua dâ bâ kann anaa

bâ turodoo. Otaa ba dâ nsâm pôtsee bi a osisii anaa anansesâm bi taa ekyir. Hôn suban tse dâ bâ ara pâr ntsi na wôfrâ no "Asâm a ôsâ bâ'" no.

Mfatoho

51. Obi n'amandze saa obi.
52. Opoku mfa no nku.
53. Eko mporôw wô edukrom.
54. Obi tse yie.

3. Ngyedo - bâ

Iyi yâ bâ a ôdâ, okitsa afa afa ebien; "ôfrâ" na "ngyedo". Nyimpa kor bu fa a odzi kan no dze frâ na ôfofor so ebu fa a ôtô do ebien no so dze agye do.

Mfatoho:

1. Atow pâtâ itur asââ w'akorabo.
2. Oyirikayir obarima rubowu a na ne yer suro no.
3. Nyimpa bôhwâ yie no na ofi dza oehu.

4. Abâbudze:

Iyi yâ abâbu nsânkyerâdze a Akanfo gyina abrabô mu suahu do dwîn anaa wosen dze sisi bamkyim, akyeamepoma, mpabowa, asâsâgua, nkaba na dza ôkeka ho do. Bi so yâ adrôw a yehu no atam, abôtsir, mfrankaa mu nye posuban ho. Dâm nsânkyerâdze yi ôdâ, yâdze gyina hô ma abrabô mu nsâm etsitir bi . Wôyâ nsânkyerâdze a wôkasa naaso nnyâ obiara na ôtse ase gyedâ hôn a wôtse nsânkyerâdze no ase no nko.

Mfatoho:

1. Bamkyim a kyimfo kakraba si do - 55. Ahendzi, bi dzidzi bi ekyir.
2. Nsakum a ôdze ôwô no kôn mu wô frankaa mu anaa posuban ho -
56. Isuo ôwô ne tsir mu a dza aka nyina yâ ahoma.
3. Anoma a ôabaa ne ntsaban mu si ahembaa do - 57. Okwan siw a, onnsiw anoma.
4. Dabô ne tsir a ôda kwansân mu wô akyeame poma do - 58. Dabôtsir da kwansân mu a ôbaakofo nnhwiow ho.
5. Tam a besia bi efura na ôabô no pôw wô n'ekyir - 59. Kwasea bi dzi m'ekyir'' (Akorafo dze bô ekutsia).
6. Akokôber na onyin a wôadrôw hôn posuban ho a kor biara rohwa ne nyânko n'enyim - 60. Akokôber nyim adzekyee naaso ôhwâ onyin n'ano''. (Ajumako Techiman posuban ho)

Agyekum (ibid) gyina nyimpa n'asetsena mu nsâm na gyedzi do san kyekyâ mbâ mu dâ mbrâ odzidzi do yi.

a. Asoôdzen ho mbâ

61. Seanntse nye ônwan
n'etsikô pôw.

62. Sekantsia noara bâgye
noho wô abofra ne nsamu.

b. Enyihaw ho mbâ

63. Etse faktor a etse w'adze do.

64. Enyihaw mu nnyi biribiara, gyedâ ohia.

c. Awerâkyekye ho mbâ

65. Wimû nnyâ sakyê- na.

66. Akyea na mmbui sen mbâ nyina dâw.

d. Awar ho mbâ

67. Awar nnyâ nsaefuw na yâaka ahwâ.

68. Awar gu nkurow.

e. Owu ho mbâ

69. Innyim owu a hwâ nda.

70. Owu atwer, ôbaako mmfow.

f. Nyansa ho mbâ

71. Besepa na akwaabese wôtase no banyansafo.

72. Obanyansafo wobu no bâ na wônka no asâm.

g. Nokwar na ator ho mbâ

73. Idzi ator na wo saafee yew a, kae dâ, eda paado.

74. Asâmpa yâ tsia.

h. Awoo ho mbâ

75. Awo sâ wo na annwo bi a,
yekyir.
76. Awo nye wo yamu.
i. Odô ho mbâ
77. Odô yâ enyifura.
78. Nsu a ôdô wo no na ôkô
w'enhina mu.
- k. Otan ho mbâ
79. Wo tamfo rusuasua w'asaw
a, ôkyea ne pa.
80. Akokô saw dân ara mpo a,
nnyâ akorôma fâw.
- l. Ohia ho mbâ.
81. Ohia ne nam yâ nwen.
82. Ohia na ôma abowa pâtâ
dzi bin na nkyâ nnyâ edziban a ôpâ nye no.

Ababila (2006:) so kyekyâ mbâ mu nya dza ôfa sunsum mu etumfo ho, nyimpa, mbowa, ndua, owu, nyansa, awar, nokwar, ator, akwadwer, enyisô, awerâkyekye, abotar, ôdô, akokodur na adze ho.

2.1.2 Bâ no dwumadzi anaa ne mfaso.

Agyekum (2011:) da bâ ne mfaso anaa no botae ahorow duesia edzi. No mu bi na odzidzi do yi.

- i. Bâ dzi dwuma dâ akyerâkyerâkwan ma asetsena mu suahu na abrabô.

- ii. Otwa kasa tsetsen tsia
anaa dâ ôbô asâm pôw.
- iii. Bâ ma kasa yâ dâw na ôfa
huam so.
- iv. Mbâ bi wô hô a wôda tsetsesâm anaa abakôsâm bi
edzi.
- v. Bâ ma etsiefo dwen yie.
- vi. Okasafo so dwen yie wô ne kasaa mu ama bâ no eesi
n'asâm no do.
- vii. Sâ obi dze bâ hyehyâ ne kasaa mu ma ônye n'asâm no
kô a ômamfo hu dâ n'ano atsew anaa ôawea wô kasa no
ho.
- viii. Bâ binom so da amambra
edzi.
- ix. Bâ kyerâ etsiefo asetsena mu nsâm.
- x. Yetum dze bâ dan ômamfo hôn adwen ber a yâdze
dâfâwdâfâw hôn anaa yâdze korôkorôw hôn.
- xi. Yâdze bâ bô ekutsia fa hân ho dzi osiandâ obi nntum
nnsaman obi dâ oebu no bâ.
- xii. Yâdze bâ dzi asâm. Obi tum bu bâ dâ bi a asâm-sâ-bâ
bi dâm ma abaguafo anaa atsâmbuafo gyina do dzi
asâm.
- xiii. Bâ ma enyigye, tsirtsir
nara, ber a yebu si akan.
- xiv. Oda abôdze mu ndzâmba bi edzi ma yehu hôn su na hôn
bôbew.

xv. Bâ ho mfaso tsitsir yâ afotu. Yâdze kamfo abrabô tsenenee na yâdze gu abrabô hôn ho fi.

xvi. Bâ da Akanfo gyedzi a ôwô Nyânkopôn na sunsum nkaa no mu edzi. Mfatoho:

83. "Abowa a onyi dua no Nyame na ôpra no ho".

Krampah (1997:) so da bâ no dwumadzi anan edzi. Iyinom nye

- i. Obâhyâ obi nkuran ma ôayâ adze pa.
- ii. Obôbobô obi n'abaw ma oegyaa ndzebôn ne yâ.
- iii. Obôbô nsâm tsentsen pôw.
- iv. Abâbu mu akansi tu adwen mpon.

Iyinom nyinom nyina ho hia ma dwumadzi yi osiandâ ne nyina yâ dza wôdze nsântôw akyerâw.

2.2 Asântôw

Dwumadzi yi mu mpânsampânsamu gyina asântôw no su na no dwumadzi do. Dâm saso ntsi ohia papaapa dâ yebohu asântôw n'adzeban na yâaka no dwumadzi so ho asâm.

Kirkpatrick (2003:) gyina ôyâfo na nkasaho do na ôkyerâ asântôw mu dâ ôyâ ôyâfo na nkasaho a ôbô mu. Ôkyerâ ôyâfo mu dâ ôyâ biribi anaa nyia asântôw no kasa fa ho a ônoara so na mpân pii no ôda ndzeyââ no edzi. Ôdâ, ôyâfo botum ayâ

- a. dzin a ôyâ dzin pa anaa dzin hun
- b. dzin a ofi nyâe mu.

c. dzin asâmfua

d. dzin nhyâananmu

f. asâmpruw mfemfamho

g. nyâe a no dwumadzi mu no ônnkyerâ kasafo (a odzi kan, ôtô do ebien anaa ôtô do ebiasa) ankonam anaa dodow anaa ber kabea biara. "Infinitive".

Mfatoho a ôdze pia ne nkyerâkyerâmu no mu bi nye iyi.

i. Mbofra dzi agor wô agoprama do.

ii. Paris yâ 'France' no kurow pôn.

iii. Bôdôm tuntun kâse no soâree wô abofra no do.

iv. Wodzii fô

v. Nyia nna ôyâ bâyââ biribi a obi nntse ase.

Dza woetwitwa ase no nye ôyâfo no. Kasafua 'mbofra' a ôwô (i) no yâ dzin-hun, 'Paris a ôwô (ii) no yâ dzin-pa, 'bôdôm tuntun kâse no'' no a yehu no wô (iii) so yâ dzin asêmfua, 'wo-' yâ dzin nhyâananmu na 'nyia nna ôyâ.....'' so yâ asâmpruw mfemfamho. Iyinom nyina tse dâmara wô Mfantse kasa mu mbom kor a mepâ dâ meka ho asâm nye dâ, Mfantse kasa mu no ôyâfo dzinhyâananmu no yâkyerâw ônye nyâe no bô mu ma biara bâyâ môôfem wô dâm kasafua fofor no mu a wônnyâ nkasafua soronko ebien bio, gyedâ ôkasafo a ôtô do ebien no dodow kabea 'Hom'' nko.

Mfatoho;

Pon 1. Ankonam na dodow kabea ôyâfo dzinhyâananmu

Ankonam kabea	Dodow kabea
Meyâ osuanyi	Yâyâ esuafo.
Ekô skuul.	Hom kô skuul.
Otu fo pa.	Wotu fo pa.
Ôba ha dabaa	WÔba ha dabaa.

Dza wôakyerâw no tumm wô sor ha yi nyina yâ ôyâfo dzinhyâananmu a wôakyerâw abata nyâe no ho, gyedâ 'Hom' nko na ogyina noho do dâ kasafua ma ne nyâe 'kô' so gyina noho do dâ kasafua. Dza medze iyi rotwe adzwen egyina do ara nye dâ, yegyina ôyâfo na nkasaho do kyâ asântôw mu dâ mbrâ Kirkpatrick rekyerâ yi a, Borôfo kasa mu no, ber biara ôhe no bâda nkasafua ebien a ôyâ ôyâfo no na nyâe no ntamu naaso Mfantse kasa mu dze, ônnnyâ mbrâw dâm. Sâ ôyâfo no yâ dzin nhyâananmu na ônnnyâ 'Hom' a ôhe no nntum nda nkasafua ahe do mbom ôda môôfem ahe do wô kasafua kor mu a ôfa yâ ôyâfo na ôfa so yâ nyâe dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

E/kô Skuul.

Me/yâ Osuanyi.

Wo/tu fo pa.

Wô/ba ha dabaa.

Ahyânsewdze '/' a ôdeda nkasafua ahohorow no ntamu no kyerâ mbrâ ôyâfo na nkasaho no he da. Dza ôwô ahyânsewdze '/' ne bankum no yâ ôyâfo na nyimfa dze no so yâ nyâe a biara yâ môôfem wô dâm kasafua no a a ôhe no da mu no mu.

Kirkpatrick yi ara so kyerâ nkasaho mu dâ, ôyâ asântôw anaa asâmprow ne fa bi a ôkasa fa ôyâfo no ho. ôdze sôw do dâ asântôw anaa asâmprow ne fa a ônnka ôyâfo no ho no nyina yâ nkasaho. Otum yâ kasafua kor pâr anaa dodow biara.

Mfatoho:

- 1) Basia kakraba no **kôree**.
- 2) Akôdaa a ôaberâ no **daa papaapa**.
- 3) Akôdaa a ôaberâ no **daa dâ duasin**.
- 4) Yâdze mbowa no **kôr fie**.
- 5) Banyin yi **bôkô bi**
- 6) Mbaa **pâ seradzenam**.

Dza wôakyerâw no tumm no nyina yâ nkasaho.

Kirkpatrick yi ara san ma yehu dâ, adze tsitsir papaapa a yeyi no akwa wô nkasaho mu a ônnnyâ yie nye nyâe. Ôkyerâ mu dâ nnyâ nyâe nyina na wôda ndzeyââ bi edzi ma obi gyina nkyân a obohu; binom wô hô a wôkyerâ tsebea, dodow, tseka na anomusâm, ber kabea na ôkasafo (person). Iyi ekyir no, ogyina mbra ebien a ôyâ

1. Mbrâ yesi dzi dodow kyerâfo môôfem bata nyâe no ho na
 2. Mbrâ yesi dze apaho kabea egyptahyâdze bata nyâe ho do
kyâ nyâe mu ebien nya;
- hôn a wodzi mbra pôtsee bi do (Regular verbs) na
 - hôn a wonndzi mbra pôtsee bi do. (Irregular verbs)

Ôkyerâ dâ, Borôfo kasa mu no nyâe bi wô hô a wôfa nsiekyir 's' wô daa kabea mu ber a ôyâfo no yâ ôkasafo a ôtô do ebiasa ankonam. Binom so fa nsiekyir '-ed/-d' wô apaho kabea mu. Nyâe a wotse dâm yi wô kuw kor mu.

Mfatoho.

- i. 'He walks'
- ii. 'She looks'
- iii. 'It plays'
- iv. 'I walked'
- v. 'You killed'
- vi. 'He worked'
- vii. 'She loved'
- viii. 'They hated'.

Dza wôakyerâw no tumm no yâ nsiekyir a dâm nyâe ahorow a nsiekyir no bata ho no fa wô mbra kwan do a onnyi kwetsikwan. Nyâe a ôtse dâ iyinom nyina wô kuw kor mu. Nyâe kuw a ôtô do ebien no yâ dza onndzi mbra a kuw a odzi kan no dzi do no do. Wôyâ nyâe a hôn ara wônam hôn suar do a wonndzi mbra do. Na tserâ wôyâ mbratofo. Mfatoho na yehu no nsântôw a ôka do yinom mu yi.

- i. 'The river **burst** its bank'.
- ii. 'I **cut** my hand yesterday'
- iii. 'I **dreamed** for a long time'
- iv. 'It was **borne** in mind'.

Dza wôakyerâw no tumm no nyina yâ nyâe a wonndzi mbra a nyâe kuw a odzi kan no dzi do no do. (Irregular Verbs).

Okyerâ bio dâ, ôtôfabi a yenya kasafua anaa nkasafua bi a wôakeka abobô mu a ôda ntsease bi edzi naaso onnyi ôyâfo na nkasaho. Odâ iyi taa da noho edzi wô Borôfo kasa ne har mu na akyerâw bi tse dâ dza yâdze bô adzetôndze bi ho dawar mu.

Mfatoho:

1. Daabi. / Oho.
2. No nwanwaa.
3. Mbo.

Iyinom na ôto no dzin nsântôw nkaramba no. Dza ôtô do ebien a ôfrâ no nsântôw mapa no yâ dza ôwô ôyâfo anaa ôyâtsia anaa ôyâfo na ôyâtsia dâ mbrâ yedzi kan aka no. Osan so gyina 'oho' egyinahyâdze do nya asântôw fofor so a ôyâ 'oho' asântôw. Odâ, dâm nsântôw yi mu no, oho egyinahyâdze no dze nyâe no kô oho kabea mu.

Mfatoho

1. Mbofra no **nnkô** skuul. 2.
- W**nn**nyim nantsew koraa.
3. Amba ne na **mmona** no. 4. Efua
- mm**pâ Araba n'asâm.

Dza wôakyerâw no tumm no yâ 'oho' egyinahyâdze a ôsesa nyâe no na nsântôw no nyina kô Oho kabea mu.

McGraw-Hill (1978) so gyina kasa mpaapaamudze do kyerâ asântôw ase dâ ôyâ asâm bi a ôkyerâwfo bi kyerâw dze akyerâwamba kâse hyâ ase na ôdze biribi tse dâ osiwiei, asâmbisadze anaa ntseamu ahyânsewdze wie. Ôdze sôw do dâ, nkasafua ekuw ekuw a ôwowô nsântôw mu no yâ dza biara mu nkasafua no dze dze hônho a wôbô mu da biribi a enyi da kwan edzi. Ogyina iyi do nya akwan ahorow esuon a ôdze hyehyâ nsântôw wô Borôfo kasa mu dâ dza ôwô ase ha yi.

1. Ôyâfo + Nkasaho (nyâe)

Nkorôfo + kasa

2. Ôyâfo + Nkasaho (nyâe) + ôyâtsia

I + hia + me.

3. Ôyâfo + Nkasaho(nyâe) + ôgyefo + ôyâtsia

Esi + brââ + ne ba no + sika

4. Ôyâfo + ntoamu nyâe + Nkasaho dzin (Nyâe boafo)

Kofi + yâ + Safohen.

5. Ôyâfo + ntoamu nyâe + Nkasaho dzin tamsi

Esi + yâ + ôhoôfâwfo

6. Ôyâfo + Nkasaho (nyâe) + ôyâtsia + Nyâe boafo

(ôyâtsia)

Dôm no + bôô + Araba + Asafo akyerâ.

7. Ôyâfo + Nyâe + ôyâtsia + Nyâe boafo(dzin tamsi)

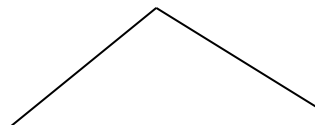
Kofi + yââ + edwuma + kama.

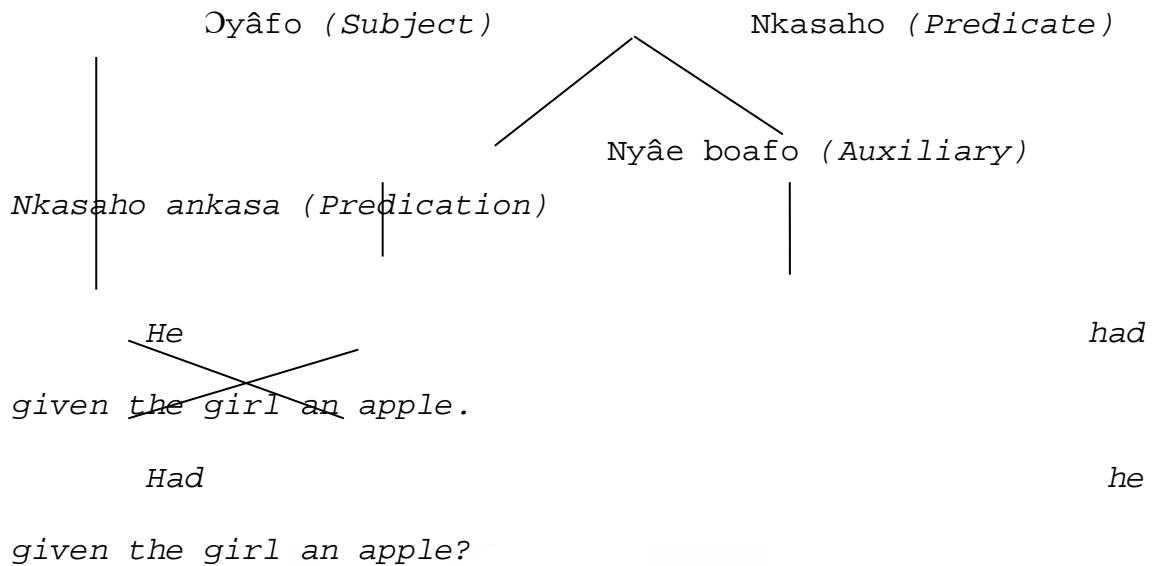
Mfatoho a ôwô sor ha yi dzi dase dâ ôwô mu dâ wôyââ nhyehyââ no wô Borôfo kasa mu naaso nnyâ Borôfo kasa mu nko na nhyehyââ no dzi dwuma; Mfantse kasa mu so ôyâ edwuma mapa.

Quirk na Greenbaum (2012) annhyâ da annda asântôw n'adzeban edzi mbom ôkyerâkyerâ ne nhyehyââ anaa ndzâmba a wôka bô mu yâ asântôw no mu papaapa. Odzii kan kyââ asântôw mu ebien nyaa ôyâfo na nkasaho na ôkôr kan baabaa iyinom mu yie dâ mbrâ ôwô ase ha yi. Oyâfo no yâ asântôw no ne fa beebi a asântôw no no botae anaa nsântsitsir no fa ho na otum gyina dâ ankonam anaa dodow na ôwô nyâe a wônye hôn nantsew wô asântôw mu. Odze sôw do dâ ôyâfo yâ biribi a ôsesa ne hyâbew ber a yâredan asâm bi akô asâmbisa mu. Ôkâfa nyâe boafo dze ma nyâe boafo so fa nedze wô Borôfo kasa mu dâ mbrâ yehu no nhyehyê pon a ôwô ase ha yi do yi.

Pon 2. Nhyehyââ pon a ôkyerâ asântôw ne nkyekyâmu.

Asântôw

Yehu no wô pon yi do dâ nyâe boafô na ôyâfo no sesa hôn hyâbew ber a asânka dan bâyâ asâmbisa. Nyâe boafô a ônye ôyâfo sesa hyâbew ber a yâredan asânka bi akô asâmbisa mu wô Borôfo kasa mu no nntô ka wô Mfantse kasa mu, mbom asâmbisadze "ana" anaa "aso" na yâtô dâ yâdze dzi ôyâfo no enyim. Afei so, yâma ndze a ôwô asântôw no n'ewiei no kô sor anaa yâdze asâmbisadze "a" ba asântôw no n'ewiei. Mbom nnyâ mber nyina na 'a' no ba.

Mfatoho:

1. Abofra no rusua adze.
2. **Ana** abofra no rusua adze ?
3. Eguadzifo no ammba gua ndâ so.
4. **Aso** Eguadzifo no ammba gua ndâ so
5. Nna Kofi dze buuku no ama basia no.
6. Nna Kofi dze buuku no ama basia no **a** ?

Dza ôda edzi wô Mfantse kasa mu wô dza abemfo yi dze roto gua wô ôyâfo ho nye dâ, ôyâfo biara, dâ ôyâ ankonam anaa dodow kabea no tum nye nyâe nantsew wô kabea biara mu ma ôyâ yie. Oyâfo no nnhyâ da nnyi nsunsuando papa biara wô nyâe no do.

Mfatoho:

1. Abofra no **tow** bobaa.
2. Mbofra no **totow** mbobaa.
3. Abofra no **totow** mbobaa.

Mfatoho a ôwô sor ha yi mu no, yehu dâ nyâe 'tow' a ôwô asântôw a odzi kan no mu no kakuw ho wô dza ôtô do ebien na ebiasa no mu ma ôbâyâ 'totow'. Iyi yâ nsesa a onngyina ber kabea do, mbom ogyina mpân dodow a ndzeyââ bi kô do, kabea a ôyâtsia no wô mu na ôyâfo no no dodow do.

Mfatoho 1 mu no, 'bobaa' yâ ankonam ntsi nyâe no so yâ ankonam dâmara. Mfatoho 2 mu so 'mbofra' na 'mbobaa' yâ dodow kabea ntsi nyâe no so wô nkakuwho mu na 3 mu so nyâe a wôaka ekuw ho no kyerâ mpân dodow a ndzeyââ no kô do.

Afei asâmbisa mu no, nnyâ ber nyina na ôyâfo no sesa ne hyâbew wô Mfantse kasa mu. Ôtôfabi a yâdze 'a' ba asântôw bi n'ewiei dze ma ôbâyâ asâmbisa dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

1. Me maame wô fie. 2. Me
- maame wô fie **a?**
3. Abofra no aba bio. 4.
- Abofra no aba bio **a?**

5. Ana abofra no aba bio.

6.

Abofra no aba bio **anaa**?

akyerâwaba a a ôwô nsântôw 2 na 4 hôn ewiei no sesa dza ôwô 1 na 3 no yâ hôn nsâmbisa. Oda edzi bio dâ yâdze 'ana' so dzi asântôw enyim ma ôbâyâ asâmbisa dâ mbrâ ôwô 5 no na yâdze 'anaa' so ba ewiei dze kyerâ asâmbisa dâmara dâ mbrâ ôwô 6 no.

Quirk (ibid) da ndzâmba enum a yehu no wô nsântôw ne nhyehyâ mu edzi. Iyinom nye Oyâfo, Nyâe, Nyâe boafo, Oyâtsia na Nyâe tamsi a otwa no sin kyerâw no "S.V.C.O.A"

Bartels & Annobil (1967) annhyâ da annkyerâ asântôw ase naaso wôkyâ mu ebien nya ôyâfo na nkasaho na wôdze mfatoho ahorow kyerâkyerâ dâm afa afa ebien yi mu. Dza otwa no sin ka wô ôyâfo ho nye dâ, ôyâ dzin a yâka biribi fa ho. Nsâm a yâka fa ôyâfo no ho anaa dwuma a ôyâfo no dzi, dzii, bedzi anna edzi no na ôto no dzin nkasaho no. Nkasafua pôtsee a wôda dâm ndzeyâ yi edzi no so nye nyâe a odzi adôntsen wô nkasaho no mu no. Nyâe tamsi na nyâe tamsi asâmfua so, ôda no edzi wô nkasaho no mu.

Owu-Ewie, (1993) so kyerâ asântôw mu dâ, ôyâ nkasafua nkabômu a ôda adwen mu edzi anaa dâ ôtô aso mu na no mu dodowara kitsa nyâe wô Akan kasa mu. Nsântôw a ôtse dâm a okitsa nyâe yi ôdâ, ôwô afa-afa ebien; ôyâfo na nkasaho. Iyi ekyir ôkô kan ka dâ, yebotum enya nsântôw binom so a wokitsa nkasafua nkorkor anaa wônnyâ nkasafuakuw dâ mbrâ medzi kan aka no naaso ntseasee wô mu. Mpân pii no

iyinom taa yâ nsântôw a hôn dwumadzi nye dâ wôhyâ obi, mekyerâ, ôkasafo a ôtô do ebien ankonam (ôwo) dâ ônyâ biribi.

Mfatoho:

1. Soâr!
2. Bra!
- 3.
- Hwehwâ!
4. Tsie!

Nna ôkyerâ dâ, yennkotum esi no pi dâ nsântôw nyina yâ nkasafuakuw.

Nnyâ iyinom nko, Owu Ewie yi ara san ka wô asântôw ho wô Akan kasa mu dâ, bi wô hô a wonnyi nyâe naaso wôtô aso mu. Nsântôw a ôtse dâm no yâkyâ mu ôyâfo na nkasaho a ônyâ yie.

Mfatoho:

1. Ebânadze a?
2. Ebân asâm
- a?
3. Nyew.
4. Nyoo.
5. No nwanwaa?
6. Adân?

Mfatoho a ôwô sor ha yinom so ma yehu dâ yennkotum aka dâ nsântôw a ôwô Akan kasa mu nyina kitsa nyâe.

Dza Owu-Ewie ne nkyerâkerâmu ahorow yi dze to gua a obi botum egyina do akyerâ asântôw mu nye adwen a ôwô mu na nnyâ nkasafua dodow anaa nyâe a ôwô mu anaa mpo dâ ôwô ôyâfo na nkasaho. Obi gyina nkasaho do kyerâ asântôw ase wô Akan kasa mu a, ne nkyerâmu no nnkowie mu dzi.

Annan (2014) so gyina ntsease do kyerâ asânttôw ase wô Borôfo kasa mu dâ ôyâ asâm a ôda ntsease edzi prâko pâr. Iyi n'akyerâw mu no ôse, yâdze akyerâwamba akâse hyâ ase na yâdze osiwiei wie.

Mfatoho;

1. *The hunter killed the lion.*
2. *Come in.*
3. *The dentist has written to me again.*

Odze sôw do dâ asâm bi a woetwa no tsia anaa kasafua kor pâr tse dâ dza ôwô ase ha yi botum egyina hô dâ asentôw wô Borôfo kasa mu.

4. *All right !*
5. *Good.*
6. *Want any help?*
7. *Thanks.*
8. *Less noise here, please.*
9. *Goodbye.*

Yâhwâ kasa mpaapaamudze ahorow a ôwô mfatoho a ôwô sor ha yi n'ewiei no yie a, biribi da edzi dâ ônam dâ ôbemfo yi edzi kan aka dâ akyerâw mu no yâdze osiwiei wie asântôw ntsi, ebirabô bi wô ha. Kasa mpaapaamudze a ôwô nsântôw 4-9 a ôwô sor ha yi hôn ewiei no nnyâ ne nyina na ôyâ osiwiei

dâ mbrâ oedzi kan dze ato gua no. Na tserâ, ôyâ mfom dâ yebesi no ewur dâ nsântôw nyina dze osiwiei wie.

Annan (2014) n'adwenkyerâ wô asântôw ho wô nyâe na nkasafua dodow nye Owu-Ewie ne dze yâ adze kor. Beenu yi nyina ma hân mfatoho na nkyerâkyerâmu a ôda edzi dâ nnyâ nsântôw nyina na nyâe wô mu na kasafua kor pâr tum gyina hô dâ asântôw ma ôyâ yie. Dza ohia ara nye ntsease. Annan, san kô kan gyina mfatoho ahorow no do kyâ nsântôw mu ebien nya nsântôn etsitsir na nsântôw nkumaa anaa nkakramba.

Nsântôw etsitsir no, ôkyerâ mu dâ yetum kyekyâ mu nya ôyâfo, nyâe, ôyâtsia, nyâebofo na ne nkakaho (S.V.O.C) dâ mbrâ yehu no wô mfatoho 1-3 a wô sor hô nye dza ôwô ase ha yi 10-12 mu no.

10. *My mother has dropped a book on her food.*
11. *I gave the keys to Luke to open the door.*
12. *Agnes went to Accra Yesterday and did no come back.*

Annan (1989) dze asâmprow kyerâkyerâ asântôw mu. Kasa ne nhyehyââ, sentaks mu no , ifi famu reba sor na epa asâmprow ho a, dza ôtoa do nye asântôw. Odze sôw do dâ asântôw botum enya asâmprow kor anaa ebien mpo dza ôbor dâm. Dza ôda edzi wô adwenkyerâ a Annan dze to gua yi mu nye dâ, sâ obi bâte asântôw ase yie a ôwô dâ onyia no dzi kan hu asâmprow n'adzeban.

Osan so gyina asâmprow yi ara so do kyâ asântôw mu anan nya asântôw tsiawa, asântôw mbôho a afa na afa nyina yâ asâmprow tsir, asântôw mbôho a afa yâ tsir na afa so yâ mfemfamho na dza ôtô do anan no yâ asântôw nwonwonann.

Agyekum (2010) gyina nkasafua dodow na ntsease do kyerâ asântôw mu dâ, ôyâ asâm anaa nkasafua a wôakeka abobô mu na ôda adwen mu bi edzi. Iyi ma yehu dâ nnyâ nsântôw nyina na ôyâ nkasafua a ôbor kor. Afei so ôammô nyâe dzin wô nkyerâkyerâmu no mu, mbom dza osi no ewur nye adwen mu a asântôw no da no edzi.

Ando-Kumi (1979) dze to gua dâ asântôw yâ adwen mu bi a otum yâ ôkasa n'edwuma. Ne ngyinado tsitsir wô iyi mu nye ntsease anaa dâ asântôw no botô asowa mu. Dâ mbrâ ada edzi wô adwenkyerâ ahorow yi mu no. Etsitsir binom a Annan na Agyekum ka hôn ho no nnyâ nyâe nhyâ wô asântôw mu. Owô mu dâ nkasafua dodow hyia na nyâe nnyi mu a ônda adwen mu edzi naaso nnyâ ber nyina na ntsease gyina nyâe do. Iyi ne saso ntsi yâwô nkasafua bi a nyâe nnyi mu naaso wôda adwen mu edzi ma dâm ntsi wogyina hô dâ nsântôw dâ mbrâ Owu- Ewie (1993) edzi kan aka no.

Mfatoho:

1. No nwanwaa.
2. Nyew.
3. Oho.
4. Daabi.

Mpân pii no dâm nsântôw yi a wonnyi nyâe no ara so wonntum nnkyâ mu nnya ôyâfo na nkasaho. Na tserâ, yennkotum so egyina ôyâfo na nkasaho do so akyerâ asântôw mu dâ asântôw biara wô ôyâfo na nkasaho.

Sâ nkasafua dodow a nyâe ka ho ka bô mu yâ asântôw a ôwô dâ yenya nkyekyâmu a ôyâ ôyâfo na nkasaho. Iyi so mu mpo nhyehyââ pôtsee wô hô a ôwô dâ yâfa do dze hyehyâ nkasafua no ana ntsease ada edzi ma yâagye aato mu dâ ôyâ asântôw. Nhyehyââ yi nye: Oyâfo + Nyâe + Oyâtsia + Ogyefo + Nyâe Tamsi na adze. Yegyina iyinom do nya asântôw nhyehyââ pii. Dza ôwô dâ yâhyâ no nsâw papaapa nye dâ ôyâfo na nyâe no ôyâ nhyâ. Nkaa no yetum kwetsir hôn. Adze tsitsir a ohia wô dâm nhyehyââ yinom mu nye ntsease. Iyi ntsi sâ asântôw bi bowie mu dzi a, ôwô dâ nkasafua kuw a wôka bô mu yâ asântôw no nya ôyâfo na nyâe na ôda asâm a ôtô aso mu edzi. Yânhwâ mfatoho a ôwô ase ha yi.

- a. Akorôma **kyer** akokô.
- b. Papa no **kum** ôwô no maa Efua.
- d. Banyin tsentsen no **yâ** safohen.
- e. Afarfo no **rugugu**.
- â. (ôwo)**Hwâ** abofra no yie.
- f. Oba ha dapân biara.

Oda edzi wô nsântôw 'a-f' a ôwô sor ha yi mu dâ nkasafua a wôakyerâw no tumm no nyina yâ nyâe a wokwetsir hôn a nsântôw no nnkôtô asowa mu dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

*g. Papa no ôwô no maa Efua.

*h. Afarfo no.

Nyâe a ôwô sor ha (a-f) yi da su ahorow bi edzi a yennkotum etwiw afa do. Owu-Ewie (1993) so da dâm su kor yi ara so edzi wô nyâe ho. Odâ, nyâe kitsa su ahorow ebiasa a yetum gyina do kyâ nyâe mu eku ebiasa. Iyinom nye nyâe a ôfa ôyâtsia, nyâe a ômmfa ôyâtsia na nyâe a ôsesa no su dâ ôfa ôyâtsia wô ber bi na ber fofor mu so ômmfa ôyâtsia.

Mfatoho a ôdze si dza ôka yi do dua na ôka do yi.

1. Nyâe a ômmfa ôyâtsia, mbom otum fa nyâe tamsi.

- a. Skuul mbofra **gor**.
- b. Kweku Mensa **kasa** dodow.
- c. Abofra no **fi** Kumase.

2. Nyâe a ôyâ nhyâ dâ ôfa ôyâtsia

- a. Mensa **edzi** edziban no.
- b. Obôfo no **kum** ôtwe.
- c. Mbofra **bô** bôl.

3. Nyâe a wôfa ôyâtsia na ôtôfabi so a wômmfa ôyâtsia.

- a. Mbofra no **dzi**.
- b. Mbofra no **dzi** edziban.
- c. Esuafo no nyina **serew** ewifo no.
- d. Esuafo no nyina **serew**.

Nkasafua a wôakyerâw no tumm no nyina yâ nyâe a wôda su ahorow no edzi no mfatoho. Nyâe a ôwô nsântôw ebiasa a ôwô

1 mu nyina nnyi ôyâtsia. Nkasafua 'dodow' na 'Kumasi a wodzi nyâe 'kasa' na 'fi' ekyir no yâ Nyâe Tamsi. Afei nyâe a ôwô nsântôw a ôwô 2 mu nyina wô ôyâtsia dâ mbrâ wodzidzi do yi 'edziban no', 'ôtwe' na 'bôôl'. Nyâe 'dzi' na 'serew' a ôwô 3 no so mu biara mmfa ôyâtsia wô ber kor mu na wôsan so fa ôyâtsia 'edziban' na 'ewifo no' wô ber fofor mu.

Dwuma a nkasafua anaa nkasafua kuw a yehu no wô asântôw ne nhyehyââ mu wô mfatoho a-f a ôwô sor ha yi mu dzi na ôwô ase ha yi.

a. Akorôma kyer akokô.

Akorôma - ôyâfo

kyer - nyâe

akokô - ôyâtsia

b. Papa no kum ôwô no maa maame no.

Papa no - ôyâfo

Ôwô no - Ôyâtsia

d . Banyin tsentsen no yâ safohen.

Banyin tsentsen no - ôyâfo

yâ _ nyâe

safohen - nyâebofo

e. Afarfo no rugugu.

Afarfo no - ôyâfo

rugugu - nyâe.

f. Hwâ abofra no yie.

Hwâ - nyâe

abofra no - òyâtsia

yie - nyâetamsi

g. Òba ha dapân biara.

Ô(no)-òyâfo dzinhyâanam

- ba - nyâe

ha - nyâetamsi a ôkyerâ bea

dapân biara - nyâe tamsi a ôkyerâ ber.

Òda edzi pefee wô mfatoho ahorow yinom mu dâ kasafua kuw a ôtô dâ odzi dwuma dâ òyâfo, òyâtsia, ògyefo, nyâe boafo (Bea na ber) nye dzin anaa dzin asâmfua a no mu biara so tum fa tamsi.

Yâhwâ mfatoho 'f' a môôfem 'ô(no)-' yâ ankonam dzinhyâanaamu a odzi dwuma dâ òyâfo. Mfantse kasa mu no, òyâfo dzinhyâananmu nyina yâkyerâw fam nyâe no ho. 'Hom' nko na yâmmfa mmfam nyâe no ho.

Mfatoho:

a) Hom kô skuul dabiara.

b) Hom mbra mbôhwâ.

Akrofi (1965) ka wô asântôw ho dâ, òyâ adwen bi a wôdze nkasafua a nyâe wô mu kyerâ anaa dâ wôdze da no edzi. Iyi nye dza Andoh-Kumi (1979) na Owu-Ewie (1993) ka wô asântôw ne nkyerâase ho no bô ebira osiandâ ber a akyerâwfo beenu yi kyerâ mu dâ yebotum enya nsântôw bi a

nyâe nnyi mu naaso ntsease wô mu a ogyina ne nan do dâ asântôw no nna Akrofi so dâ nyâe nnyi nkasafua dodow bi mu a wonntum nngyina hô dâ asântôw. Iyi da nkyân a, hôn nyinara hôn adwen kô fakor dâ asântôw biara da adwen mu edzi.

Wiredu (2009) dâ, asântôw yâ nkasafua a yâakeka abobô mu na ôwô ôyâfo na nkasaho a ôda adwen mu edzi. Dâm nkyerâkyerâmu yi so nye dza Akrofi dze ma no sâ, osiandâ ebien nyinara ne ngyinado nye nyâe. Owô mu dâ Wiredu ammbô nyâe dzin dze, naaso onnyi dâ hân adwen fi do dâ kasafua kuw tsitsir a ôwô nkasaho a ôdze dzi dwuma no mu nye nyâe.

2.2.1 Asântôw Ahorow

Asântôw dâ mbrâ etsitsir dodowara tse dâ Agyekum (2013), Thurkur (2011), Quirk na Greenbaum (2012) na Annan (1989) akyerâ hôn adwen wô ho no gyina ntsease do. Ntsease no so fi asâmprow mu. Na tserâ, ebien yi nyina reyâ ayâ adze kor. Iyi na ôma Owu-Ewie (1993:71) si no pi dâ asâmprow tsir biara tum gyina noho do dâ asântôw tsiabaa no.

Adze kor so a ada edzi wô etsitir ahorow yinom hôn adwenkyerâ mu nye dâ obi nnkotum akyerâ asântôw dodow a yâwô a ônnkôbô asâmprow dzin; mbrâ kor nam biara na kor no so wô hô bi. Iyi ne saso ntsi etsitsir ahorow yinom egyina

asâmprow ban na asâmprow ahorow a ôwô asântôw mu do akyekyâ asântôw mu tsiaba na tsentsen dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

Annan (1991) gyina asâmprow do kyâ asântôw mu anan. Dâm nkyekyâmu yinom nye

- a. Asântôw tsiaba
- b. Asântôw mbôho a n'afanu nyina yâ asâmprow tsir.
- c. Asântôw mbôho a afa yâ asâmprow tsir na afa so yâ asâmprow mfemfamho
- d. Asântôw kuntann anaa nwonwonann.

2.2.1.1 Asântôw Tsiaba

Dza Annan (1991) ka fa asântôw tsiaba ho nye dâ ôyâ nkasafua a okitsa ôyâfo na nyâe na ôda adwen kortsee edzi. Okyerâ mu dâ ômmfa ho na asântôw no ne tsentsen. Dza iyi rekyerâ ara nye dâ, nnyâ nkasafua dodow a ôwô asântôw bi mu no na yâhwâ ho dze ka dâ ôyâ tsentsen anaa ôyâ tsiaba, mbom adwen dodow a ôda edzi nye asâmprow ban a ôwô mu no a.

Mfatoho:

1. Ôbae.
2. Basia tsentsen bi reba.
3. Kofi rokô nsu.
4. Mbofra baasa no kegyaa hôn na.
5. Minyim papa bi a n'ano awow papaapa.

Ɖdze sôw do dâ asântôw tsiaba tum yâ asânka, ôhyâ, asâmbisa na ntseamu. Mfatoho a ôdze kyerâkyerâ mu bi na ôka do yi.

- Atar no atsetsew. - Asânka
- Igyina he? - Asâmbisa
- Kyekyer ndzâmba no ! - Ôhyâ
- Ao! Abofra no abô famu - Ntseamu.

Agyekum (2010) kyerâ asântôw tsiaba mu dâ ôyâ kasafua anaa nkasafua a wotum gyina hôn ho do dâ asântôw. Ɖdâ, okura adwen kor a odzi mu na ntsease wô mu. Ɖdze sôw do dâ asântôw tsiaba tum gyina no ho do dâ asâmpruw tsir. Mfatoho a ôdze to gua bi nye:

- Adoma nantsew nyiaa.
- Fa.

Ɖda edzi wô mfatoho yinom mu dâ kor biara tum gyina noho do ma ntsease na adwen a wôdze to gua so yâ nkorkor.

Mbrâ Agyekum si kyekyâ asântôw tsiaba mu no sâ yâdze toto Annan dze no ho a soronko kakra wô mu. Agyekum nya nkyekyâmu ebiassa ber a Annan nya annan. Soronko a ôwô mu nye dâ ômbô ntseamu dzin dâ mbrâ Annan ka no. Dza ôdze to gua nye asânka, nhyâ na asâmbisa.

i. Asânka

Odâ, asântôw tsiaba a ôfrâ no asânka no yâ dza ôdze nsâm to gua anaa ôda biribi edzi. Iyi ara so yâ dza yâdze da nokwarsâm a ôwô abôdze mu edzi tse dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

- Bosoom pue anadwe.
- Oaba.

ii. Nhyâ: Okyerâ nhyâ mu dâ yehu no ber a obi pâ dâ ne nyânko yâ biribi ma no anaa odzi dwuma bi ma no mpo ber a ommfi nyimpakor no ne pâ mu anaa no bo nndwe ho dâ obedzi dâm dwuma no.

Mfatoho: - Kae me brâ.
- Gye me nkwa.

iii. Asâmbisa :
Nsântôw anaa nsâmpruw tsir bi wô hô a sâ wôtô gua a na woribisa biribi efi otsiefo anaa etsiefo no nkyân. Yâdze nsântôw yinom gye mbuae fi obi anaa binom nkyân. Odze sôw do dâ asântôw tsiaba a ôtse dâm no, yâtô de yâma no asâmbisa egyinahyâdze ''?''' wô n'ewiei.

Mfatoho:

- Ebôtô buukuu?
- Hom rohwehwâ woana?
- Ihun no a?

Owu-Ewie (1993:75) dâ nsântôw tsiaba a wôdze bisa nsâm no bi fa nsâmbisadze tse dâ ''woana?'' , ''baahen?'' , ''ebân?'' , Ebânadze?'' , ''ahen ?'' , ''a ?'' anaa ''mmuana?'' .

Odze sôw do dâ, otum so yâ asânka a asâmbisadze a ôwô sor ha yi biara nnka ho. Oba no dâm a ndze no no sor - kô na ne famu - ba na ôma yehu dâ ôyâ asâmbisa anaa ônnyâ asâmbisa.

Mfatoho:

- Woana frââ wo?
- Wôkyeer baahen?
- Abofra muana na ôbaa ha no?
- Okô skuul?
- Eyâ kyerâkyerânyi?

Yehu no wô mfatoho yinom mu dâ ebiassa a odzi kan no nyina kitsa asâmbisa dze 'woana' / baahen' na 'muana' naaso ebien a wodzi ekyir no nnyi bi. Wôyâ asânka a n'ewiei no ndze a yâdze ka no kô sor ma yenya asâmbisa asânkyerâdze '?' ma no dâ nkaa no ara pâr. Sâ asâmbisadze no fi hô a, wotum gyina hô dzi dwuma dâ asânka.

Owu-Ewie (1992) nye Agyekum (2010) ka asâm kor noara wô asântôw tsiaba ho. Dza ôyâ soronko wô Agyekum ne dze no ho ara nye dâ Owu-Ewie si no pi dâ asântôw tsiaba kitsa ôyâfo kor na nkasaho so kor. Mfatoho a ôdze ma bi nye

- i. Kwesi **hun** anoma fââfâw bi.
- ii. Akataasia no **ekotwa** nhyiren.
- iii. ôsahen **pia** dôm.

Dza woetwitwa ase no nyina yâ ôyâfo na dza wôakeka mu tumm no so yâ nyâe. Asâm kor yi ara na Andoh-Kumi (1979) so ka wô asântôw ahorow ho, tsitsir, asântôw tsiaba ho. Soronko

kakra a ôwô ha ara nye dâ ôdze to gua dâ, dâ mbrâ nsântôw binom nnyi nyâe no, dâmara na binom so nnyi ôyâfo.

Mfatoho:

- i. Bisa me asâm.
- ii. Gyae.
- iii. San kâfa.

Nsântôw 'i -' iii'' yinom mu biara nnyi ôyâfo biara dâ mbrâ yehu no no. Onntse dâ Owu-Ewie ne mfatoho 'i - iii a ôwô sor ha yi. Dza mabô no nyikam wô ha nye dâ enyiwa do na asowa mu no Andoh-Kumi n'asâm yâ dâw naaso ntsease mu no muhu ôyâfo a ôyâ ôkasafo a ôtô do ebien 'ôwo' a okitsa ôyâfo dzin hyâananmu 'i' [i-] anaa 'e-' [I-] wô nsântôw no mu. Nsântôw tsiaba yinom ridzi nhyâ dwuma wô ôkasafo a ôtô do ebien a ônoara so nye ôyâfo no no do. Odze sôw do dâ nsântôw tsiaba no bi so koraa nnyi ôyâtsia, mbom dza wôwô ara nye ôyâfo na nyâe.

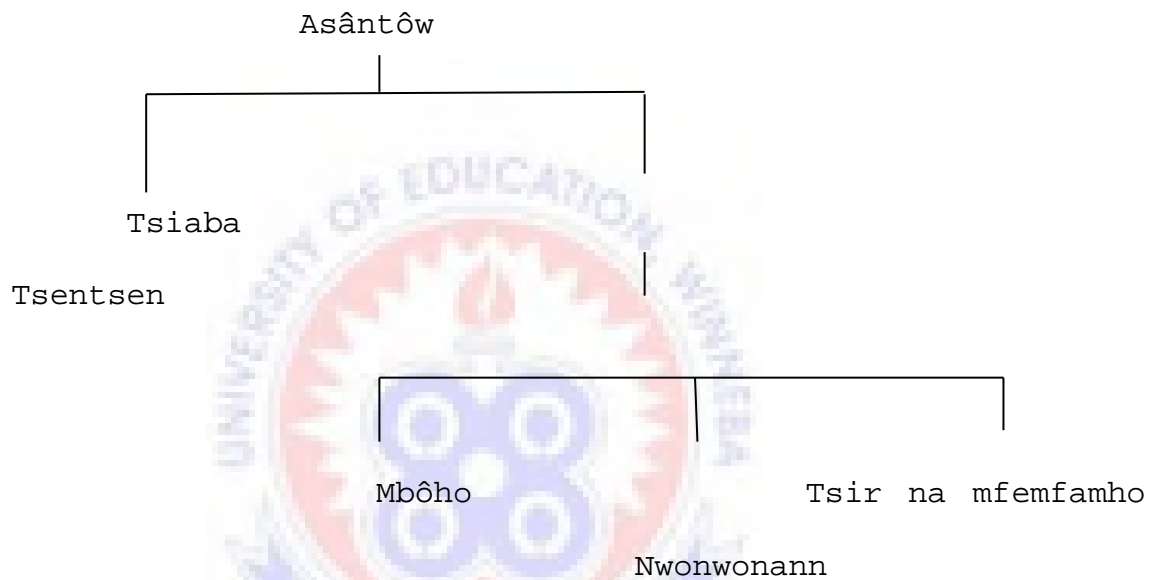
Mfatoho:

- i. Kwesi kasa.
- ii. Mframa bô.

Akrofi (1965) n'adwenkyerâ wô asântôw ahorow ho nye dza yedzi kan atse efi etsitsir ahorow binom nkyân no yâ pâr. Dza ôyâ soronko ara nye si a osi no pi dâ asântôw biara twa dâ onya nyâe ana atô asowa mu ber a Andoh - Kumi so ka dâ yâwô nsântôw a nyâe nnyi mu naaso ôtô asowa mu ma yegye to mu dâ nsântôw. Dza ôka wô asântôw tsiaba ho nye dza yâaka no dada no yâ pâr.

Wiredu (2009) dze pon a ôwô ase ha yi kyerâkyerâ nsântôw ahorow mu na ôdze sôw do dâ asântôw tsiaba na asântôw tsentsen a yehu no asântôw ahorow mu no nngyina asântôw no ne tsentsen anaa ne tsiatsia do mbom, ogyina asâmpruw ban na asâmpruw ahorow a ôwô mu no do.

Pon 3. Asântôw ahorow

Wiredu (ibid) nye Annan (1991) yâ adwen kor wô asântôw tsiaba no dwumadzi ho dâ ôyâ anan a ôyâ asânka, nhyâ, asâmbisa na ntseamu ber a nkaafo no nyina nya ebiasa.

2.2.1.2 Asântôw Tsentsen

Dâ mbrâ yedzi kan aka no, enyimdzifo akyekyâ nsântôw mu tsitsir ebien a hôn ngyinado nye asâmpruw ahorow na asâmpruw ban dâ ôyâ asâmpruw tsir anaa mfemfamho. Sâ asâmpruw a ôwô asântôw bi mu no yâ kor a, na tserâ, ôyâ

asâmprow tsir a ônoara so yâ asântôw tsiaba a yedzi kan aka ho asâm no ntsi ha yi yâbôhwâ asântôw tsetsen.

Enyimdzifo yinom, Annan (1991), Agyekum (2010), Andoh - Kumi (1979), Owu-Ewie (1993), Akrofi (1965), Wiredu (2009), Thakur (2011), McGraw-Hill (1978) nyina da no edzi dâ asântôw tsentsen yâ asântôw a okitsa nsâmprow ebien anaa dza ôbor dâm. Na tserâ, ôda adwen so ebien anaa dza ôbor dâm edzi. Oyâfo na nkasaho a ôwô mu so dâmara.

Mfatoho:

1. Kofi yâ sôfo ne ba naaso ommbu adze.
2. Amba bu adze ntsi obiara pâ n'asâm.
3. Anapa biara oguar na ôkô skuul.
4. Sâ minya atar fofor a, menye no bôkô.

Asântôw nwonwonann, dâ mbrâ estitsir binom edzi kan aka no, yâ asântôw mbôho a asâmprow mfemfamho kor anaa no mboree ka ho. Ôyâ asântôw a ne dzin fata no honam; ne nhyehyââ no yâ nwonwonann osiandâ nsâmprow tsir a ôbor kor na nsâmprow mfemfamho no dzi afora wô mu. Iyi ho na Thakur (2011) dâ asântôw ne nhyehyââ bi wô hô a ôyâ nsâmprow tsir ebien anaa no mboree a asâmprow mfemfamho kor anaa no mboree ka ho no.

Mfatoho:

1. Kofi baa fie no, **ôkôr gyaadze, ôkâfaa n'edziban** naaso ônam awerâhow ntsi **oenntum enndzidzi**.

2. Sâ eba na sâ ibisa na sâ minnyi hô a **fa sika no gya me yer** na **san**.
3. Ônam dâ mambôto hom, hom maame etu kwan, hom egya mmbae na dan no so wôatow mu ntsi **medze sii apa no do** na **mebaa fie**.

Dza wôakyerâw no tumm nyina yâ nsâmpruw tsir na dza aka no so yâ nsâmpruw mfemfamho wô nsântôw ahorow no nyina mu.

Yâfa dza odzi kan no a, nsâmpruw tsir no yâ 'ôkôr gyaadze'', "ôkâfaa n'edziban" na ''oenntum enndzidzi''. Nsâmpruw mfemfamho no so yâ ''Kofi baa fie no _ _ _'' na ''_ _ _ naaso ônam awerâhow ntsi''. Asâmpruw mfemfamho ''Kofi baa fie no'' dan asâmpruw tsir ''ôkôr gyaadze'' ana ne ntsease edzi mu. Dâmara na ''naaso ônam awerâhow ntsi'' so dan asâmpruw tsir ''oenntum enndzidzi'' ana aada adwen mu edzi. Kasa mpaapaamudze na nkabômudze na yâtô dâ yâdze boa ma ntsease a ôwô nsântôw a ôtse dâm mu no pue. Iyinom mu bi nye "naaso", "na" na "ntsi" a ôwô asântôw no mu no. Mfatoho a ôtô do ebien a ôyâ ''Sâ eba na sâ ibisa na sâ minnyi hô a, fa sika no gya me yer na san.'' so kitsa nsâmpruw tsir ebien; ''_ _ _ fa sika no gya me yer" na "_ _ _ san." na nsâmpruw mfemfamho so ebiasa a ôyâ ''Sâ eba...'', Sâ ibisa" na ''Sâ minnyi hô a _ _ _'' Nkabômudze a ôwô dâm asântôw yi mu yâ ''Sâa''. Adze kor a ôda edzi wô asântôw yi mu nye dâ nsâmpruw mfemfamho no dzi kan dendan

hôn ho ana wôdze abâdan asâmprow tsir no. Iyi ne siantsir nye dâ, san a otsiefo no bâsan no gyina dâ ôdze sika no begya yer no, nnyi a ôkasafo no nnyi hô a otsiefo no dze sika no begya yer no gyina dâ otsiefo no bebisa, na bisa so a obebisa no so gyina dâ ôno otsiefo no bâba ana. Dâmara so na ôtse wô mfatoho a ôtoa do no mu.

2.2.2 Asântôw No Dwumadzi

Enyimdzifo tse dâ Annan (1991), Agyekum (2010), Andoh-Kumi (1979), Owu-Ewie (1993), Wiredu (2009) nye hôn a wôkeka ho a medzi kan ada hôn adwenkyerâ edzi wô asântôw ahorow ho no dze dza wôdze asântôw tsia yâ foraa hôn nkyekyâmu no. Iyi na yeriyiyi egyina do akyerâ asântôw tsia no dwumadzi. Dâm dwumadzi yi wôkyerâ dâ ne fa kâse gyina ndze a yâdze ka asântôw no no sor-kô anaa ne famu-ba do. Afei so kasa mpaapaamudze so yâ dza yenntum nnyi no akwa ber a yâreka asântôw no dwuma a odzi. Dâm dwumadzi yi gu ahorow anan. Iyinom nye Asânka, Asâmbisa, Ôhyâ na Ntseamu. Yâbeyiyi no nkorkor.

2.2.2.1 Asânka:

Asântôw no dwumadzi mu no, Owu-Ewie dâ asântôw a ôka asâm no yâ asântôw a yâdze da biribi edzi. Agyekum (2010) so dâ, yâdze da abôdze mu nokwarsâm ahorow edzi. Wiredu (2009) so dze si do dâ yâdze asântôw yi asâm bi to gua tsitsir nara ber a asâm no yâ nokwar. Owu-Ewie si no pi

dâ, mber nyina, kasa mpaapaamudze a ôyâ osiwiei wô dâm nsântôw yi n'ewiei. Na tserâ, ndze a yedze ka no nnkô sor.

Mfatoho bi nye dza ôwô ase ha yi.

1. Oguan we bankye.
2. Ôsesaa ne dzin.
3. Fie no ebubu.
4. Atar no atsetsew

Yâhwâ mfatoho a ôwô sor ha yi a, ôda edzi dâ biara dze asâm bi to gua a otum yâ nokwarsâm bi anaa dâ, ôda biribi edzi kyerâ afofor. Ndze a yâdze ka no so ba famu wô selabol a ôwô asântôw no n'ewiei no do. Iyi ntsi yâma no kasa mpaapaamudze osiwiei. Sâ ndze a yâdze yâ selabol a odzi ewiei no kô sor a ôsesa asântôw no no dwumadzi ma ôbâyâ asâmbisa tse dâ mbrâ ôwô ase ha yi:

5. Oguan we bankye?
6. Ôsesaa ne dzin?
7. Fie no ebubu?
8. Atar no atsetsew?

Iyinom yâ nsâmbisa a wômmfa nsâmbisadze biara. Dâ mbrâ yehu wô mfatoho no mu no, ndze a ôwô selabol a odzi ewiei wô asântôw biara mu no wô sor ntsi asânka dwumadzi no asesa abâyâ asâmbisa ma ne dâm ntsi osiwiei no so adan abâyâ asâmbisa asânkyerâdze "?" wô asântôw biara n'ewiei.

2.2.2.2 Asâmbisa:

Dza enyimdzifo Annan (1991), Agyekum (2010), Andoh-Kumi (1979), Owu-Ewie (1993), Wiredu (2009) ka wô asântôw a odzi dwuma bisa asâm ho nye dâ yâdze hwehwâ biribi fi afofor nkyân. Sâ obi nntse biribi ase anaa obi hia adze bi ho nkyerâkyerâmu a nsântôw a ôtse dâm yi na ôdze ne nsâm dua do ma nyia ohia mbuae efi ne nkyân no ma no ho nyiano. Ndze a yâdze ka asântôw no tô dâ ôkô sor wô n'ewiei ntsi asâmbisa asânkyerâdze'?' wô biara mu. Owu-Ewie da nsâmbisadze 'woana', 'hen', 'mmuana', 'ebânadze', 'a', 'henfa' na dza ôkeka ho edzi dâ yâtô dâ yâdze bisa nsâm mu dâ mbrâ ôwô ase ha yi. Dâ mbrâ medzi kan aka wô nsântôw a wodzi dwuma dâ asânka ho no, ndze a yâdze yâ selabol a odzi ewiei wô nsântôw a wodzi dwuma dâ asâmbisa mu no tô dâ ôkô sor. Afei so yâtaa nya asâmbisa asânkyerâdze "?" wô nsântôw no n'ewiei.

Mfatoho:

1. Wôfrâ wo **dân**?
2. **Henfa** na ôwô?
3. Erohwehwâ **woana**?
4. Ekôr skuul **a**?
5. Oguan we bankye?
6. Ôsesaa ne dzin?
7. Fie no ebubu?
8. Atar no atsetsew?

Mfatoho anan a odzi kan no mu biara kitsa asâmbisadze a hôn nye dza wôakyerâw no tumm no. Anan a odzi ekyir no dze, biara nnyi asâmbisadze no bi naaso ônam dâ ndze a yâdze ka selabol a wodzi nsântôw no n'ewiei no kô sor ntsi ôma nsântôw yi dzi dwuma dâ asâmbisa. Mfatoho ahorow yinom mu biara so kitsa asâmbisa asânkyerâdze wô n'ewiei. Asâmbisadze no tum ba asântôw no n'ahyâse anaa n'ewiei dâ mbrâ yehu no wô sor hô no.

2.2.2.3 Ntseamu:

Nsântôw a wodzi dâm dwuma yi nyina wô ntseamu asânkyerâdze '!' wô n'ewiei. Iyi tô dâ ôda ahobowsâm, anwawasâm, biribi a ôyâ hu anaa enyigye edzi.

Mfatoho:

1. Ao!, abofra no abô famu!
2. Oo!, minnyim !

Owu-Ewie (1993) n'adwenkyerâ wô iyi ho no yâ dansewa kakra osiandâ ôdze ntseamu ka nhyâ no ho ma ôyâ kor.

2.2.2.4 Nhyâ:

Owu-Ewie (1993) dâ nsântôw a wodzi dwuma dâ nhyâ no yâ dza wôdze ma nyimpa fofor dzi dwuma bi a ômmfa n'abodwee. Mpân pii no, n'egyinahyâdze yâ ntseamu asânkyerâdze.

Mfatoho;

1. Bra ha!
2. Kô fie!

3. Ma ônkô ntsâm!

4. Ma ônda!

Oda edzi wô mfatoho a ôwô sor yi mu dâ nsântôw a ôhyâ nkorôfo ma wodzi dwuma no gu ahorow ebien. Dza odzi kan no hyâ otsiefo a ôyâ ôkasafo a ôtô do ebien 'ôwo' ma ôyâ biribi. Dâm nsântôw yinom mmfa ôyâfo dâ mbrâ Agyekum (2010) ka wô asântôw ne nkyekyâmu ho no. Adwen mu na ntsease afa mu no ôyâfo no yâ 'ôwo'.

Mfatoho bi nye 1 na 2 a ôwô sor ha yi. Ber a asântôw no tum nya ôyâfo nye ber a etsiefo anaa dâ hôn a ôkasafo a odzi kan no pâ dâ wodzi dwuma no yâ dodow dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

1. **Hom** nsan!

2. **Hom** nguan!

3. **Hom** mpata!

Dza wôakyerâw no tumm no nyina yâ ôkasafo a ôtô do ebien no dodow ôyâfo dzinhyâananmu. Nsântôw a wodzi dwuma dâ nhyâ no ne fa a ôtô do ebien no yâ dza nsântôw no hyâ ôkasafo a ôtô do ebien no dâ ônhwâ ma nyimpa fofor anaa ôkasafo a ôtô do ebiasa ndzi dwuma bi.

Mfatoho:

1. Ma ômbra!

2. Ma onsu!

3. Hom mma onguan!

4. Hom mma ônnsan!

Ha so, ber a nsântôw no nya ôyâfo yâ ber a ôyâfo no yâ dodow tse dâ mbrâ yehu no wô 3 na 4 a ôwô sor ha yi mu no. Adwenkyerâ a epue gua wô ha yi nyina si dza ekuw anan a ôyâ Tsetse Kasa Mbra Fapem (Traditional Grammar), "Functional Grammar", "Case Grammar" na "Systemic Grammar" ekyirdzifo bô no dawur no pi.

Blake (1988) yâ Tsetse Kasa Mbra Fapem ekyirdzifo no mu kor a dza ôdze to gua nye dâ, mbra pôtsee bi wô hô a ôwô dâ nkasafua kuw anaa nhyehyââ bi fa do ana yâagye ato mu dâ asântôw. Mbra no nye dâ, ôwô dâ asântôw biara nya ôyâfo na nkasaho. Iyi nye asântôw no susudua. Ôdze sôw do dâ mbra yi ne fapem fi tsetse Latin mu.

Dza Tsetse Kasa Mbra Fapemfo dze to gua yi, kuw fofor a ôdze "Functional Grammar" ekyirdzifo hun sinto bi wô ho ma ntsi wôdze kaa ho dâ nnyâ mbra nko na ôwô dâ asântôw ne nhyehyâe dzi do, mbom dwuma a nkasafua ahorow a wôdze hyehyââ asântôw no dzi so ka ho. Hwâ (Halliday; 2004). Dwuma ahorow a ôda no edzi dâ nkasafua no wô dâ odzi bi nye ôyâfo, nyâe, nkasaho, ôyâtsia na nkabômudze (Geoff 2004). Dza wôdze sôw do nye dâ nkasafua bi wô hô a ôwô dâ yâdze ka afofor ho ansaana hôn dwumadzi ada edzi. Iyi ntsi na dâm "Functional Grammar" ekyirdzifo yinom rekyerâ dâ yebotum enya asântôw bi mu ntsease a, ôwô dâ yedzi kan hu dwuma a kasafua biara dzi.

"Case Grammar" ekyirdzifo so kyerâ asântôw ase na wôda dwuma a dzin, dzinhyâananmu anaa dzin asâmfua dzi wô

asântôw no mu dâ bi a ôyâfo, ôyâtsia anaa ôdzedze edzi. Fillmore (1977). Ôka so dâ, sâ yebotum atse asântôw ase yie a nkasafua a wôakeka abobô mu ayâ asântôw no ho hia papaapa. Fillmore yi ara so dze dâm "Case Grammar" yi bae ber a nna Chomsky dze n'adwenmusâm grammar a ôkyerâ asântôw ase edzi kan aba bâyâ mfe ebien ekyir, Thakur (2001). Dza ônye n'egyedzifo dze to gua nye dâ, asântôw biara ne ntsease gyina dwuma a nkasafua no dzi nye nkitsahodzi a ôdeda nkasafua no ntamu do.

Halliday (2004) dzii dwuma pii wô kasa ho a no mu kor nye "Systemic grammar" a ogyina do dze kyerâkyerâ asântôw ase. Ôdâ, asântôw biara kitsa asâmprow kor anaa dza ôbor dâm. Afei asâmprow biara so wô asâmfua. Iyi tum yâ dzin, nyâe, anaa nkasaho a no so wô nkyekyâmu a ôyâ nkasafua a sâ yâpaapaa mu a ôno so ma hân môôfem. Ôdze sôw do dâ, asântôw gu ahorow ebien; asântôw tsiaba na asântôw tsentsen. Asântôw tsiaba no kitsa adwen kor pâr na tsentsen no wô nkyekyâmu ebien a ôyâ asântôw mbôho na asântôw a afa yâ asâmprow mfemfamho na afa so yâ asâmprow tsir. Iyi ne saso ntsi yeyi kasafua bi tse dâ "Nyew" a ômmfa ho dâ ôyâ môôfem anaa kasafua kor pâr otum gyina noho do dâ asântôw osiandâ otum gyina noho do ma ntease a ôtô asowa mu a asântôw biara wô no, (Halliday 1985).

Ekurw ahorow anan yi mu adwenkyerâ a ôfa asântôw ho nye dza ankorankor a medzi kan ada hân adwenkyerâ edzi no nyina da no kwan mu ankasa. Na dza mobô no tôfa ka ara nye dâ ama

kasafua anaa nkasafua kuw bi etum egyina hô dâ asântôw no ôwô dâ ôma ntsease a odzi mu. Dâm ntsease yi so fi asâmpruw mu ba. Asântôw tum yâ kasafua kor anaa dza ôbor dâm so.

2.3 Asâmpruw

Yennkotum egyaa asântôw ho asânka ber a yânnkaa asâmpruw ho hwee. Iyi ne siantsir ara nye dâ asâmpruw ahorow na nhwehwâmu ama yehu dâ ôma yehu soronko a ôda nsântôw ahorow a yâwô no ntamu. Dâm saso ntsi yâbôhwâ dza etsitsir binom akyerâw afa asâmpruw ho, mekyerâ, asâmpruw n'adzeban, asâmpruw ahorow na no dwumadzi.

Owu-Ewie (1993) kyerâ asâmpruw ase dâ ôyâ kasafua anaa nkasafua kuw a otum gyina noho do anaa wotum gyina hôn ho do dâ asântôw anaa mpo wotum ka nkasafua aforfor ho ma wôyâ asântôw. Oka bio dâ, asâmpruw tum yâ asântôw ne fa beebi a ôwô ôyâfo nyâe anaa nkasaho. Okyerâ dâ, adwen a asâmpruw dze to gua no tum yâ dza odzi mu wie anaa dza onndzi mu nnwie. Mfatoho a ôdze pia ne nkyerâkyerâmu yi bi na ôka do wô ase ha yi.

- i. Sâ ekô Nkran a tô atar brâ me.
- ii. **Okôr Nkran** (naaso) **wôannsan ammba**.
- iii. **Oyar dzendzenndzen**.

Okyerâ mu wô mfatoho 'i' dɛ, dza woetwa ase 'Sâ ekô Nkran a' wô ôyâfo, nyâe na nkasaho naaso ne ntsease nndzi

mu nnwie gyedâ ôdan fa a ôtô do ebien 'tô atar brâ me' ana. Mfatoho ii na iii mu dze dza woakyerew no tumm no nyina yâ nsâmpruw a hôn mu biara da adwen mu edzi ber a ôndan fofor biara. Dâm nkyerâkyerâmu yi na ogyina do da nsâmpruw ahorow ebien edzi. Odâ, iyinom nye asâmpruw tsir na asâmpruw mfemfamho. Asâmpruw a ogyina noho do ma dâm ntsi ôndan fofor bi ana ne ntsease ada edzi tse dâ dza ôwô 'ii' na 'iii' no. Biara yâ asâmpruw tsir. Ha na osi no tadua dâ nsâmpruw tsir no nyinara yâ nsântôw ntsiaba.

Afei, nsâmpruw a wonntum nngyina hôn ho do nnda adwen mu edzi na mbom gyedâ wôdan afofor bi ana tse dâ dza ôwô 'i' a woetwa ase "sâ ekô Nkran a" no so yâ nsâmpruw mfemfamho.

Obi bebisa dâ ôyâfo, nyâe anaa nkasaho a ôwô asâmpruw mu no wô he? Yâhwâ mafatoho ebiasa a Owu - Ewie dze ma no a, iyinom da edzi pefee dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

Pon 4. **Ôyâfo na nkasaho**

Ôyâfo	Nkasaho
E	<u>kô</u> Nkran.
(Owo)	<u>Tô</u> atar brâ me.
O	<u>kô</u> Nkran.
O	<u>annsan</u> ammba.
O	yar dzendzenndzen.

Dza woetwitwa ase wô nkasaho no mu no nyina yâ nyâe a wôsan so yâ nhyâ wô asâmpruw ne nhyehyââ mu. Oÿâfo a ôwô asâmpruw a ôtô do ebien wô pon no do mu 'Owo' a ôhyâ nkahyâmudze mu no yâ ôkasafo a ôtô do ebien n'ankonam. Mfantse kasa mu no, sâ asâmpruw bi dzi ôhyâ dwuma na ôÿâfo no yâ ôkasafo a ôtô do ebien n'ankonam dâ mbrâ yehu yi a ôÿâfo dzinhyâanamu 'i-' anaa 'e-' a nkyâ ôwô dâ ôba nyâe no enyim dâ mbrâ yehu no nsâmpruw nkaa no mu no mmba wô kasa anaa akyerâw mu mbom ôwô hô wô adwen na ntsease mu. "Sâ.....a'" a ôwô mfahoto 'i' na 'naaso' a ôwô mafatoho 'ii' nyina yâ nkabômudze.

Agyekum (2010) so ka asâm kor noara a Owu-Ewie (1993) ka wô asâmpruw ho no na ôdze sôw do dâ asâmpruw tsir kitsa adwen mu kor a odzi mu na ntsease so wô mu, mbom Agyekum mmbô ôÿâfo, nyâe na nkasaho dzin dâ mbrâ Owu-Ewie ka no. Ne ngyinado nyina nye ntsease. Ôka wô asâmpruw mfemfamho so ho dâ, mpân pii no nkabômudze ahorow bi na wôka wônye asâmpruw tsir no bô mu ma hôn ntseae wie pâyâ. Nkabômudze a ôka ho asâm no bi nye 'a', 'sâ.....a', 'Osiandâ', 'Ofi dâ' na adze. Ôda no edzi dâ dâm nkabômudze yinom taa ba asâmpruw mfemfamho no n'ahyâse.

Agyekum gyina asâmpruw mfemfamho no su na no dwumadzi do kyâ mu ekuwekuw ebiasa nya;

1. Ngyinado
2. Adwenmusâm, Atsenka na kasa

3. Nkekaho/ Dzin tamsi

Ngyinado asâmprow mfemfamho no Agyekum dâ ôyâ asâmprow a nyâe a ôwô asâmprow tsir no mu no gyina do. Ose, nsâmprow ahorow a ôtse dâm yi anaa wôda dâm su yi edzi no yâ dza wosi nyâe tam kyerâ siantsir a wôyâ biribi nye beebi anaa ber a wôyâ biribi. Kasa ne nhyehyââ mu no ôkyerâ mu dâ ngyinado asâmprow yi tum dzi asâmprow tsir no enyim anaa n'ekyir a mfomdo biara mmba ho. Mfatoho a ôdze ma bi na ôwô ase ha yi.

- i. Sâ muhu no a, mibebisa no.
- ii. Mibebisa no sâ muhu no a.
- iii. Kofi kô a, ôbôtô bi.
- iv. Ofi ber a ôtôô hân yi, ômmbaa ha da.
- v. Yâkôhwââ no dâ mbrâ obenya awerâkyekyer.
- vi. Hom nyer hom ho nsua adze osiandâ mfaso wô ho.
- vii. Osiandâ oennsua adze yie ntsi, oenndzi nkonyim wô nsôhwâ no mu.

Dza wôasensân ase no nyina yâ ngyinado asâmprow ma nyâe a ôwô asâmprow tsir (Dza wonntwitwaa ase) no mu no. Sâ yeyi i dâm yi a , 'bisa a mibebisa no' no gyina dâ mubohu no. Sâ mennhu no a munnkotum ebisa no birribiara. iv mu so ngyinado asâmprow no risi nyâe 'ba' a ôwô asâmprow tsir no mu no tam akyerâ ber. Dâmara na v na vi so yâ dza odzi dwuma dâ nyâe tamsi a ôkyerâ siantsir.

Adwenmusâm-Atsenka na kasa yâ nkyekyâmu a ôtô do ebien a Agyekum gyina asâmprowfa no su do kyekyâ mu nya na ôdze to gua. Ôkyerâ mu dâ dâm nsâmprow yi yâ dza ôda nyimpa bi n'adwen mu asâm anaa atsenka bi a ôwô edzi. Otum so yâ asâm a obi aka akyerâ no, dza ôatse anaa onyim dada a ôdze roto gua. Ôkyerâ mu dâ n'egyinahyâdze nye nkabômudze 'Sâ' a yâdze hyâ dâm asâmprowfa no ase no. Osan so si no tadua dâ, dabaa asâmprow mfemfamho yi dzi asâmprow tsir a ôtwer no no n'ekyir wô ne nhyehyâe mu.

Afei so, ôda nyâe bi a wôtô dâ wopue asâmprow tsir a dâm nsâmprowfa yinom twer hôn no mu edzi dâ bi nye 'nyim', 'ka.....kyerâ', 'tse', 'hu', 'susu', 'gye.....dzi', 'dwen' na 'ohia'.

Mfatoho;

1. Ôkaa dâ ôbâba ôkyensa.
2. Mususu dâ yântô akokô.
3. Yâgye dzi dâ Nyame tse ase.
4. Minyim dâ Nkran so papaapa.

Dza woetwitwa ase no nyina yâ nsâmprowfa a wôkyerâ adwenmusâm a biara mu no kasafua a odzi kan nye nkabômudze 'dâ' na nyâe a ôwô nsâmprow tsir ahorow no mu a wôakyerâw no tumm no so yâ dza Agyekum edzi kan ada no edzi no bi. Nkekaho anaa dzin tamsi asâmprow a Agyekum ka ho asâm no, ôkyerâ mu dâ ôyâ asâmprow a ôkyerâkyerâ dzin asâmfua mu wô asâmprow tsir no mu anaadâ ôka biribi fa ho.

Ose n'egyinahyâdze yâ 'a' a dabaa odzi asâmpruw mfemfam ho no ne kan no. Okyerâ mu dâ mpân pii no nkekaho asempruw mfemfamho yi dzi asâmpruw tsir no ekyir naaso ôtôfabi a otum bâhyâ asâmpruw tsir no mu. Mbrâ ôbâhyâ biara ôyâ dzintamsi ma dzin asâmfua wô asâmpruw tsir no mu.

Mfatoho a ôdze pia ne nkyerâkyerâmu yi bi na ôka do yi.

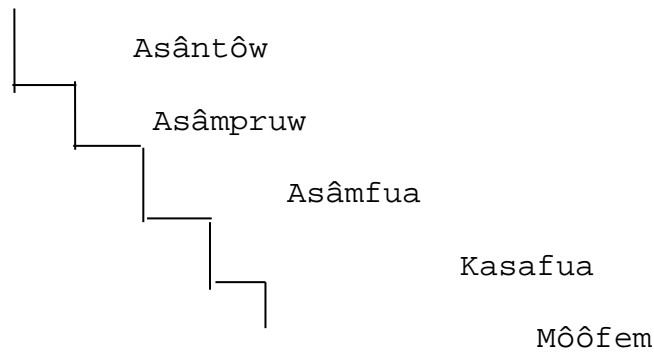
- a. Miniyim banyin a ôtôn kômputa no.
- b. Ôtôn tam a ofi Aborôkyir.
- c. Yenyim Nyame a yâsom no no.
- d. Meba bôkô skuul a wôkyerâ Twi wô mu.
- e. Ne yer a ofi Kumase no aba.
- f. Tsie asâm biara a ôbâka akyerâ wo no yie.

Yehu no prâko pâr wô mfatoho a ôwô sor ha yi mu dâ nkekaho asâmpruw mfemfamho a Agyekum da no edzi no na woetwitwa ase no. Kor biara kitsa egyinahyâdze 'a' wô n'ahyâse.

Sâ yeyi mfatoho b dâm yi a, yehu dâ, asâmpruw tsir no yâ 'Ôtôn tam'' nkekaho asâmpruw mfemfamho 'a ofi Aborikyir' risi dzin asâmfua a ônoara so yâ ôyâtsia wô nsâmpruw tsir no mu 'tam' no tam. Orekyerâ mbrâ tam no fi. Onam dâ osi dzin asâmfua tam ntsi Owu-Ewie (1993:80) frâ no dzin tamsi asâmpruw. Sâ ôkâba no dâm a na asempruw ehuan ne gyinabew do efi mbrâ ôwô wô nkasafua ne nhyehyâe a ofi môôfem do dze kesi asântôw do mu ebedzi dwuma a ôwô dâ kasafua (dzin tamsi) tse dâ kôkôô, tsentsen anaa kâse dzi.

Kasafua ne nhyehyââ fi môôfem dze kesi asântôw do na ôka do yi.

Pon 5.

Mfatoho a, c, e na f mu no yehu dâ asâmpruw mfamfamho no hyâ asâmpruw tsir no mu naaso 'b' na 'd' mu no asâmpruw mfemfamho no dzi asâmpruw tsir no ekyir. Nyâe tamsi ankasa dze, Agyekum (2010) da ahorow esia edzi. Oka so dâ nyâe tamsi kyerâkyerâ nyâe tamsi fofor na dzin tamsi so mu. Owu-Ewie (1993) da dwuma soroko ebien a asâmpruw tsir dzi edzi. Agyekum (2010) kyerâ dâ yetum nya asâmpruw tsir a okitsa nsâmpruw mfemfamho ebien anaa no mboree a wôdendan hôn ho ansaana wôakâbata asâmpruw tsir no ho ana wôada adwen mu edzi. Mfatoho a ôdze piaa ne nkyerâkyerâmu no nye iyi

"Sâ woba na sâ wobisa na sâ minni hô a fa sika no gya me yere." Yâdze ba Mfante mu a yebenya ;

'Sâ eba na sâ ibisa na sâ minnyi hô a, fa sika no gya me yer''.

Ôda edzi dâ nkabômudze 'na' na ôka nsâmpruw mfemfamho a woetwitwa ase no bô mu. Sika ne ngyae a wôdze begya yer no gyina dâ ôkasafa a ôtô do ebien a ôyâ ankonam (e-) no bâba

na obebisa na obohu dâ ôkasafu a odzi kan (ankonam) no nnyi hô do ansaana.

Thakur (2011) da asântôw ne nhyehyâe fofor bi so edzi a ôyâ nsâmprow ebien anaa no mboree a asâmprow mfemfamho kor anaa no mboree ka ho.

Mfatoho:

1. Kofi baa fie no, ôkôr gyaadze, ôkâfaa n'edziban naaso ônam awerâhow ntsi oenntum enndzidzi.

Dza woetwitwa ase wô 1 mu no nyina yâ nsâmprow tsir na dza wonntwitwaa ase no so yâ nsâmprow mfemfamho.

Thakur yi ara so kyerâkyerâ asântôw ne nhyehyâe mu bio dâ bi wô hô a yesi ôyâfo no anaa ôyâtsia no do dua. Nkasafua a yâtô dâ yâdze si nkasafua bi do dua nye 'na', 'mpo', 'dze' na dza ôkeka ho.

Mfatoho:

1. **Nsumunae** na ama famu ayâ sum.

2. **Bobaa** na basia no towee bôe.

3. **Basia no** mpo toow bobaa bôô papa no.

Ôtôfabi a nyâe tamsi a ôwô asântôw no mu no so yetum si do dua dâ mbrâ ôwô ase ha yi. Nkasafua a woetwitwa ase no yâ nsidodua ma nkasafua a wôakyerâw no tumm no.

4. **Ndeda** na basia no toow bobaa bôô papa no.

Iyi mu no, nsidodua 'na' risi nyâe tamsi 'ndeda' tam. Ôdâ, asâmprow tsir dzi dwuma ahorow. Iyinom nye;

a. Oyi adwen tsir a ôwô asântôw no mu no pue.

b. Odzi dwuma dâ ôyâfo wô asântâw mu.

Mfatoho;

- i. Mbofra no ba fie a yâbôkô Nkran.
- ii. Sâ ekô Nkran a tô nam bra.
- iii. Ônam dâ ôyar ntsi ôamma.
- iv. Miridzi medzi bio yâ suban bôn.
- v. Som wo ho nnyâ asâm bôn.
- vi. Kô wo kurom nnyâ ôyaw.

Nsâmpruw tsir a woetwitwa ase wô 'i'-'ii' no da adwen tsitsir a ôwô nsântôw no mu no edzi. Damara na dza woetwitwa ase wô 'iv - vi' no so dzi dwuma dâ ôyâfo ma nyâe yâ a ôwô nsântôw no mu no. Asâmpruw mfemfamho ahorow ebiasa na Owu - Ewie (1993) da no edzi. Iyinom nye

- a. Dzin Asâmpruw
- b. Dzin - tamsi Asâmpruw
- c. Nyâe-tamsi Asâmpruw

2.3.1. Dzin Asâmpruw

Iyi yâ asâmpruw a ôkyerâ mu dâ odzi dwuma dâ ôyâfo, nyâe-boafo na ôyâtsia. Dzin anaa dzin asâmfua nkotoo na wodzi dâm dwuma yi wô asântôw mu, dâm ntsi sâ asâmpruw bi da dâm su yi edzi a na Owu-Ewie to no dzin Dzin-asâmfua a na ekyingye biara nnyi ho. Odâ, iyi so dzi dwuma ahorow ebiasa dâ mbrâ yehu no mfatoho a ôwô ase ha yinom mu no (ôyâfo, nyâe boafo na ôyâtsia)

- i. Dâ wôbâtsetse hôn mba wô skuul nye hôn ahwehwâdze.

- ii. Dâ ôbôkô Oguaa nye n'ehiasâm.
- iii. Sika mbew n'ehiadze nye dâ no mu mba bosua akenkan.
- iv. Oyâ nokwar dâ ôyâ ôhen.
- v. Yekebisae sâ obenya buter ama hân a?
- vi. Mbofra no kaa dâ wôbâyâ edwuma no.

Dza woetwitwa ase no yâ dzin asâmpruw mfemfamho. Mfatoho i na ii dze no dzi dwuma dâ ôyâfo ma nyâe 'nye'. Mfatoho iii na iv mu so dzin asâmpruw mfemfamho no dzi dwuma dâ nyâe-boafô ma nyâe 'nye' na 'yâ'. Dâmara na v na vi mu so dzin asâmpruw mfemfaho no dzi dwuma dâ ôyâtsia wô nsântôw no mu. Thakur (2011) so da dzin asâmpruw mfemfamho no dwumadzi ahorow akorôn edzi.

2.3.2 Dzin Tamsi Asâmpruw

Dza ôka fa dzin tamsi asâmpruw ho nye dâ, ôyâ asâmpruw a ôkyerâkyerâ dzin anaa dzin asâmfua bi mu anaa dâ osi no tam.

Mfatoho;

- i. Banyin a mepâ na mobôwar no.
- ii. Mo wôfa a ôtô m'ehiadze nyina ma me yar.
- iii. Edwuma a wôdze sika yâ no nnyâ mberâw.

Dza woetwitwa ase no yâ dzin tamsi asâmpruw. Iyinom mu kor biara kitsa egyinahyâdze 'a' a odzi biara enyim. Afei so wôkyerâkyerâ dzin asâmfua mu wô asâmpruw tsir no mu na wôsan so dzi asâmpruw tsir no ekyira dâ mbrâ Agyekum (2010)

ka noara. Mbom, oennis no pi dâ mbrâ Agyekum kae dâ otum bâhyâ asâmpruw tsir no mu no.

Thakur (2011) na McDougal (2001) na etsitsir ahorow a wôda hôn adwen edzi wô asâmpruw ho wô Borôfo kasa mu da dzinhyâananmu ahorow edzi, kyerâ no mu dza yâdze ma nyimpa na dza yâdze ma mbowa na ndzâmba nye abôdze nkaa no a biara yâ dzi tamsi asâmpruw mfemafamho n'egyinahyâdze. Iyinom mu bi nye *That, Who, Whom, Where, Which na Whose*. Wôda no edzi dâ dâm egyptinahyâdze yinom dzi dwuma ahorow pii . Dâm dwumadzi yinom bi nye dâ;

- a. Wodzi dwuma dâ ôyâfo ma dzin tamsi asâmpruw no.
- b. Bi dzi dwuma dâ ôyâtsia ma dzin tamsi asâmpruw no.
- c. Wodzi dwuma dâ ôdzefo anaa dâ wôkyerâ dâ biribi dzi wô obi.
- d. Wôtwe dzin tamsi asâmpruw no bân dzin a ôwô asâmpruw tsir no mu a wogyina hô ma no no.

Dza yehu no Mfantse na Borôfo dze mu nye dâ egyptinahyâdze 'a' nkotoo na wôdze da dzin tamsi asâmpruw edzi ntsi otum gyina hô ma dzin biara. Ômmfa ho dâ ôyâ nyimpa anaa annto nyimpa.

Mfatoho;

1. Basia a mepâ na mobôwar no.
2. Bayin a ôbô noho mbôdzen na mepâ no awar.
3. Edziban a mepɛ nye fufu na nkatse nkwan.

Owu - Ewie (1993) kyerâ dâ ber a yebotum enya egyptinahyâdze bi akyerâ dâ dzin a yâreka ho asâm no yâ

nyimpa anaa dâ adze bi no yâ ber a yâdze 'a' esi kasafua
'nyimpa' ekyir na yetwa no sin dâ,

Nyimpa + a → 'Nyia' anaa

Adze + a → 'Dza' dâ bi a

- i. Nyia ôbaa ha no yâ m'egya
- ii. Minnyim nyia ôfaa sika no.
- iii. Dza ôyâ no muo.
- iv. Ewi no bâfa dza ôpâ.

Mfatoho i na ii mu no 'nyia' gyina hô ma 'nyimpa a' na
'dza' a ôwô iii na iv mu no so gyina hô ma 'adze a'. Sâ
ôkâba dâm a na tserâ, dzin tamsi asâmpruw egyinahyâdze 'a'
no akâfam dzin a osi no tam no ho ma ebien no abâyâ kasafua
kor.

McGraw-Hill (1978) da asâmpruw mfemfamho
fofor bi a onnyi ôyâfo anaa ôyâtsia naaso ntsease wô mu
edzi wô Borôfo kasa mu.

Mfatoho: *'Although ill, I insisted on going to the
party.'*

2.3.3 Nyâe tamsi Asâmpruw.

Owu-Ewie (1993) dâ, nyâe tamsi asâmpruw yâ asâmpruw a
ôkyerâkyerâ nyâe mu anaa osi no tam. Ogyina no dwuma
ahorow du dâ mbrâ ôka do yi do.

- i. Nyâe tamsi Asâmpruw a ôkyerâ bea

- Okô mbrâ woridzi asâm no.

- Soâr kô bea a wôdwow eburow no.

- ii. Nyâe tamsi Asâmprow a ôkyerâ ber
- Aber a wôponee no, Kodwo suoo Ata n'atar mu.
 - Enyidado nyina pae no, ôbaa no na ogyinaa pintsinn.

- iii. Nyâe tamsi Asâmprow a ôkyerâ siantsir
- Onam dâ Kofi nntse apôw ntsi ôannkô skuul.
 - Onam dâ edwumayâ nnyâ no yaw ntsi, ôwô sika pii.

- iv. Nyâe tamsi Asâmprow a ôkyerâ nyâbea.
- Onantsew dâ ôwô sika
 - Ofemfam ne na ho dâ ôyâ abofra.

- v. Nyâe tamsi Asâmprow a ôkyerâ botae
- Mokôdôwee ama mbofra no eenya biribi eedzi.
 - Mebɛyɛ edwuma no ama m'egya n'enyi aagye.

- vi. Nyâe tamsi Asâmprow a ôkyerâ ngyinado.
- Sâ ôba a, frâ me.
 - Sâ oguan nnwui a, wômmfrâ no oguanfun.

Asâmprow tsir a ôwô (vi) no dan asâmprow mfemfamho no wô ntsease mu.

- vii. Nyâe tamsi Asâmprow a ôkyerâ ngyetomu.
- Mbrâ ôakô skull ekodu yi, onnyim akyerâw.
 - Mbrâ ne tsipân ayâ yi, ônnyâ edwuma.

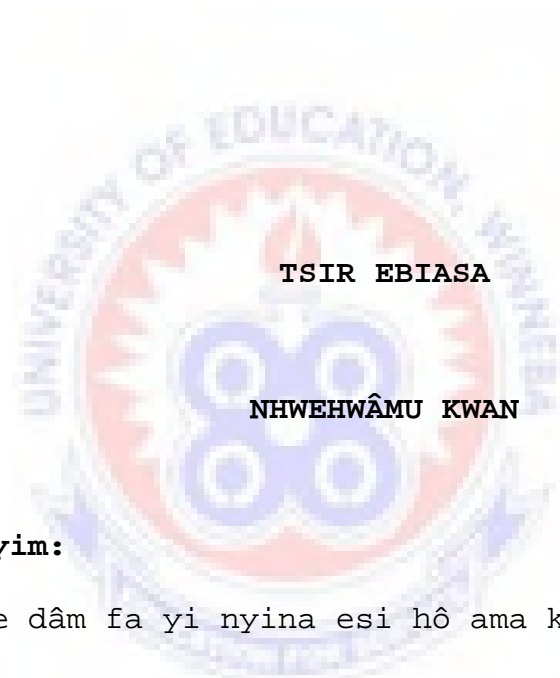
- viii. Nyâe tamsi Asâmpruw a ôkyerâ Mfatoho.
- Oyâ edwuma no ntsâm seen mbrâ mususui no.
 - Enyigyedze no yââ dâw seem mbrâ hâm enyi dae no.
- ix. Nyâe tamsi Asâmpruw a ôkyerâ anoôdzen.
- Ohwee no ma ôboor do.
 - Osui araa ma ônnyâ fâw.
- x. Nyâe tamsi Asâmpruw a ôkyerâ nwôwekyir.
- Oyâ nyimpa papa, iyi n'akoma bôn no to nkyân a.
 - Edze ne nsanom no to nkyân a, ôyâ nyimdzefo.

Nkyerâkyerâmu kor yi ara na Annobil na Bartels (1967) so dze ma nyâe tamsi asâmpruw. Warriner na Quirk na Greenbaum (2012) so ka dâ nnyâ nyâe nko na nyâe tamsi asâmpruw kyerâkyerâ mu mbom nyâe tamsi na dzin tamsi so ka ho wô Borôfo kasa mu.

McGraw-Hill (1978) kasa papaapa fa nyâe tamsi asâmpruw ho na ôdze wie dâ odzi dwuma dâ nyâe tamsi ara. Dza oyi no kyerâ anaa ôda no edzi nye nkabômudze. Oda nyâe tamsi asâmpruw no dwumadzi ahorow akorôn edzi ber a Owu-Ewie da du edzi. Dza ôda edzi nye dâ ôdze Owu-Ewie ne dze a ôkyerâ ntotoho na anoôdzen no bô mu yâ no kor.

2.4 Tôfabô

Dâm tsir ebien yi akyerâ dza etsitsir binom ada no edzi wô mbâ na nsântôw ho. Yehun bâ n'adzeban, ne nkyekyâmu na no dwumadzi anaa mfaso. Yehun asântôw ahorow na yegyinaa do hwââ no dwumadzi. Yehun asâmpruw na n'ahorow so.

3.0 Nyienyim:

Medze dâm fa yi nyina esi hô ama kwan a mefaa do yââ nhwehwâmu no, mekyerâ mbrâ misii nyaa mbâ dodow no na bea a minyaa wô. Ohaw a mihyiae so bâda edzi wô ha. Afei dza ôgyee me abamba wô mbâ no ne nyiyimu mu so bopue ha. Nnyâ iyi nko na mbom mbrâ misii gyinaa asântôw ne nhyehyââ na no dwumadzi do yââ bâ ahorow no mu mpânsampânsamu kyekyââ mu ana ekyir yi koraa medze mo nsusui anaa m'adwenkyerâ robôto gua so bæda gua. Iyi yâ biribi a mubuee m'enyiwa pânn dâ abowa ôwô hwââ no yie dâ mbrâ dza nhwehwâmu no dze bopue

no bâyâ dza kasa mu abenfo na dowdow biara a hôn enyi gye kasa mu nhwehwâmu ho no yâ no awaa-awaa-etuwu a ôbâyâ yie.

Mpanyimfo tô dâ wobu hôn bâ dâ, 'Yaw Ata ôampam yie no na ofi Kwesi Mensa n'adôw bôn'' Iyi yâ bâ a ôda nkitsahodzi a ôda kwan a yâfa do dzi dwuma bi na dâm dwumadzi no no nsunsuando ntamu. Sâ yegyina nkasafua a wodze yââ bâ no do kyerâ bâ no ase a yâbaka dâ Kwesi Mensa dôw kwa na ôanndôw no yie ntsi ômaa Yaw Ata so repam kwa no oennya no apam yie a ôkyerâ dâ apam no annyâ yie dâ mbrâ nkyâ ôwô dâ ôyâ no. Sâ nyia ôdôwee no dôw no yie a bi a nkyâ onnkehia mpo dâ obi bapam kwa no na ekowie dâ ôampan no yie. Iyi nye nkitsahodzi a ôda mbrâ yesi dzi dwuma bi na no nsunsuando ntamu a mereka ho asâm no. Dza iyi rekyerâ wô dwumadzi yi mu ara nye dâ ônam dâ ôyâ mo botae dâ mibenya nsunsuando pa efi mo dwumadzi yi mu ntsi m'enyi koo mbrâ misii dzii dwuma no ho yie ; mekyerâ, mbrâ misii yiyii mu nyaa abenfo anaa etsitsir a miyiyii hôn mbuukuu mu bâ yââ mu mpânsampânsamu, bâ a mohwehwââ mu yiyii wô mbuukuu ahorow no mu, dza ofi nkômbôtwetwe mu na mara so mpo mbâ dodow a minyim na mbrâ misii sôn do nyaa dza ôfata dwumadzi yi.

3.1 Bea a nhwehwâmu no kôr do

Mapanyimfo dâ, 'Itu mbire a, na akyerâ siw ' dâ mbrâ obi bohu dâ mbire a itui no yâ dza wodzi anaa wonndzi. Iyi ho hia ara yie osiandâ, mbire a ofifir siw do

tô dâ ôyâ dza wodzi na dza wonndzi no so tô dâ ofifir famu dâm ara. Iyi ara so ntsi na mpanyimfo bu bâ dâ "siw do mbire wonndzi nngyaa bi'' Ne sin ara nye dâ bea a nhwehwâmu no kôr do wô no boa ma yehu mbâ no ne mapayâ nye dza ofi nhwehwâmu no mu puei no no mu no dur.

Nhwehwâmu yi ne fa bi kôr do wô Ajumako, Ajumako-Techiman, Ajumako Babinso na Ajumako Eduyaw. Dâm nkurow yinom nyina wô Ajumako-Enyan-Essiam Mansin mu wô Finimfin mantôw mu. Ajumako yi yâ tsetse Efua Ajumako a no mu mba fuafua hônho. Dâm nkurow anan yi do mba yâ Mfantsefo mapa a hôn manhen n'egua da Ajumako. Ha ara so nye mansin no ne tsir do. Onnyâ nwanwa dâ mber bi a abâsen no Ajumako na nkyâ skuul a wôtsetse esuafo wô Ghana kasahorow, 'School of Ghanaian Languages -S.G.L. 'a ndâ yi abâyâ Simpa Esuapôn no no nkorbata a ôtsetse esuafo wô Ghana kasahorow mu no wô.

Ajumakoman mu nkurow a wôbembân Ajumako pââ nye Babinso, Techiman na Eduyaw, Iyinom yâ nkurow a wônye Ajumako abô mu ayâ kurow kâse kor. Edwuma tsitsir a ôwô ha yâ ekuayâ na afahyâ a agye ndwow papaapa wô ha yâ Akwambô. Nkurow ahorow yinom do na menye mpanyimfo binom kedzii nkitsaho nyaa hôn nkyân mbâ no mu bi. Mbâ no ne fa kâse no minyaa no etsitsir binom tse dâ D. E. K Krampa a nkyâ ofi Ajumako Ochiso no mbuukuu "Obra Wôtô Bo Bô'', Otoo S.K no buuku "Nyame Bâkyerâ'' na J.A. Anobil no buukuu "Mbo-Na-

Yâ'' mu. Dâm etsitsir yi yâ Mfantse kasa mu abemfo a wôanntase mbâ ammboa ano keke.

3.2 Nyimpa Dodow a Menye Hôn Dzii Nkitsaho Na Mbâ Dodow a Meyââ Mu Mpânsapânsamu.

Nna nkyâ m'enyi si Mfantsefo nyina do naaso ber na sikasâm ntsi menye ebusua mpanyimfo na ahemfo baawôtwe (8) a beenu fi nkurow anan no mu biara mu dzii ehyia. Minyaa hôn nkyân mbâ eduasa (30) kaa mo so medze eduasa (30) ho ma ôyââ eduosia (60) na medze kaa mbuukuu mu dze ôha eduanan (140) ho ma ôyââ ahaebien (200).

3.3 Akwanhorow A Mefaa Do Nyaa Nsâm Dzii Dwuma Yi.

Akwan ahorow a mefaa do nyaa nsâm dzii dwuma yi nye nkômbôtwetwe na mbuukuu ahorow kenkan mu. Afei, mara so medze mbâ kakra a minyim so kaa ho. Mefaa dâm akwanhorow ebiasa yi do osiandâ, adze ebiasa kyerâ mudzi.

3.3.1 Nkômbôtwetwe.

Owu-Ewie (2012) kyerâ nkômbôtwetwe mu dâ ôyâ nkombôdzi a no botae nye dâ yebenya nsâm efi mu dze eyi nhwehwâmu mu nsâmbisa ano. Fontana & Frey (2005) da nkômbôtwetwe ahorow ebiasa edzi. Iyinom nye dza okitsa nhyehyâe pôtsee, dza wôahyehyâ no kakra na dza onnyi nhyehyâe biara. Dwumadzi yi mu no dza medze dzii dwuma yâ dza wôahyâhyâ no kakra no.

Siantsir no nye dâ kwan wô ho dâ yâsesa nsâmbisa ne nhyehyâe no mu, nkasafua a wôdze bisa nsâm no so wotum sesa mu na afei so nyia ôreyâ nhwehwâmu no so tum yiyi nsâmbisa a ofi hôn a ôregye hôn hô nsâm no hô ano, ôsan bô esumasâm ho ban.

Dza meyâe nye dâ midzii kan hwehwââ ndzâmba a mibebisa ho nsâm no guu hô na mekyerâkyerââw nsâmbisa kakra a mibegyina do dze ebue nkômbôtwtwe no. Dâ mbrâ ôbâyâ ma me nsa aaka mbuae a morohwehwâ no ntsi meyââ nhyehyâe ahorow a obeyi suro, ahopopo na biribiara a ônnkôboa nkômbôdzi no. Na tserâ, mohwââ dâ bea a meyââ nhwehwâmu no fata dâ mbrâ Burgess (1988) ka no. Iyinom mu bi nye dâ memaa ebusua mpanyimfo na ahemfo no ara hwehwââ bea a ôfata a dede nnyi na yehyiaa wô hô. Ber biara a menye hôn hyiae no yedzii kan dzidzii hânho nkômbô kakra ana dwumadzi noara riyi n'enyim a ne dâm ntsi woennhu nsâmbisa anaa nkômbôdzi noara n'ahyâse. Nsâm a minyaa no ha no yâ dza ofi ebusua mpanyimfo na ahemfo no hôn anomu tôôtsee.

3.3.2. Mbuukuu Ahorow a Mohwââ Mu.

Mbuukuu a nkorôfo akyerâw yâ dza ôfa biribi anaa tsebea bi ho a binom abô no dua mu ato hô (Tuchman (1999)).

Miyiyii mbâ ôha eduanan (140) fii mbuukuu a nkorôfo akyerâw mu, Mbâ yinom yâ dza wobubui sisii nsâm do a ôma ntsease da edzi prâko pâr.

Siantsir a mammfa mbâ biara kâkâ na mbom mefaa mbuukuu mu dze nye dâ ôyâ dza ôwô hô daa a obiara botum ekeyi akenkan, wôdze Mfantse kasa mapa na akyerâw mbuukuu ahorow no ntsi ôhaw kâse biara nnyi n'akerâw mu. Afei so, ôhaw a yâtô dâ yehyia wô kasa nkyerâase mu dâ otum ma ntsease a ôwô asâm bi mu sesa no yeyi no akwa.

3.4 Ohaw ahorow a mefaa mu.

Mpanyin dâ, ''Mbrâ trontrôm esua no, na kôtôkyew so ama n'abaa do'' na afei so, ''Adze a ôyâ dâw biara bôwen fam ho''. Dwumadzi yi a medze nyaa nsâm dze yââ nhwehwâmu yi annhyâ da annkô do tâtôsee ennkodu ewiei. Ohaw kor anaa ebien bi too me tafer-banyin-mbô-mu. Dza odzi kan yâ pâ a mpanyimfo a menye hôn twetwee nkômbô no mu bi ammpâ dâ wônye me bedzi nkômbô no osiandâ wonnyim me ntsi nna ôyâ hôn adwen mu konsee.

Dza ôtô do ebien, mbâ a ôwô mbuukuu ahorow no mu no dôô so sen dza mefae no ntsi naa munnhu dza memfa na dza mingya.

Afei so, mbâ no bi wô hô a mbrâ wôka no no na mbrâ wôakerâw no wô mbuukuu mu no nnyâ pâ.

3.5 Dza ôgyee me abamba wo mba no no nhwehwâ mu.

Akanfo nnyâ hôn biribiara efuraado ntsi mammbô me tsir mu annkyerâkyerâw bâ ahorow a meyââ mu

mpânsampânsamu no na mbom migyinaa Nana Amissa a nna ôwô Abeadze wô Finimfin Mantôw mu a ôgyee dzin ara yie wô abâbu ho wô tsetsebaado no ne bâ, 'Wônndae a wônnsô daa' a obui duaa Asantehen n'abôfoe do kyerââ Asantehen ber a Asantehen somaa abôfo dâ wônkô Nana Amissa hô nkâgye bâ eduosun mbrâ no no. Bâ yi ne farbae, dâ mbrâ Asante (2002) kyerâ no, Asantehen bi somaa n'abôfoe kôr Nana Amissa a nna ôayâ atsenka wô abâbu ho ma ne dzin atahye beebiara no ne nkyân dâ wônkâgye mbâ eduosun mbrâ no. Iyi na abôfo no dze amandzââ no kôbôô Nana Amissa no onyim dâ wommbu bâ efuraado ntsi ômaa ne tsir do hwââ sor kakra na ôdze ne tsir baa famu no ômaa abôfo no kataa hôn enyiwa tsewee. Afei, obisaa hôn daa a wôsoe. Iyi na wobuae dâ wôannda ntsi wôannso daa. Afei, Nana Amissa see hôn dâ wônkô na wônkâse Asantehen dâ, 'Wônndae a wônnsô daa' ma wôkôree. Asekyerâ ara nye dâ, asâm mmbae a wommbu bâ.

Bâ dâ mbrâ medzi kan aka no dada no wommbu no efuraado a ôkyerâ dâ asâm mmbae a wommbu bâ na afei mpanyimfo so dâ, 'ltu mbire a ôwô dâ ekyerâ siw'' ntsi ôwô mu dâ Mfantsefo bâ nnyâ na wô nkômbôtwetwe mu, radio kasafir do, dawurbô nkrataa mu na mbuukuu ahorow a ôda bâ nkotoo edzi mu naaso bâ a meyââ mu mpânsampânsamu yi yâ dza mefaa no etsitsir bi tse dâ Krampah D.E.K (1989), Otoo S.K. (1962) na Anobil J.A (1955) hôn mbuukuu 'Ôbra Wôtô Bo Bô', Mbo-Na-Yâ', 'Nyame Bâkyerâ' na 'Fantse kodzisâm mu bi' mu.

Mbâ a mefae no mu biara wô dza osii ma ônam do ma wobuu dâm bâ no. Yânhwâ mfatoho a ôwô ase ha yi na tsebea a wobuu bâ no wô mu. ''Fasew a ôbâyâ yie no sâ edze ne tsir na edze bofua o, sâ no nkôn o, ôbâyâ yie''. ''Bayer a etoto a ôbâhyew no, enoa so a ôbâhyew''.

Mbâ ebien yi wô krampah (1989) mu. Nkontanfo beenu, Dônkô na Yaw Fori na wohyiae twetwee nkômbô wô pâ a Yaw Fori mmpâ dâ ôdze ne ba Kodwo Kusi a ôyâ Dônkô n'awôfaase kô skuul no ho. Dônkô bisaa n'akonta siantsir no, no mbuae a ôdze mae ara nye dâ, ''Akonta Dônkô me siantsir ara nye dâ Kodwo nye me ba banyin a odzi kan. Woara nyim dâ me mba Esi na Abena yâ mbaa, ntsi mepâ dâ ôno ônye me yâ hamu edwuma ama oeehu m'asanan do. Dâm so na sâ onyin a obenya biribi dze ahwâ ne nkyerâbaa no.'' Nyiano yi annyâ Dônkô dâw ntsi obuee Yaw Fori n'adwen mu wô mfaso a ôwô skuulkô ho na ôtotôe serââ no dâ ômfa n'awôfaase no nkô skuul na sâ owie na habanmudwuma na ôbâyâ mpo a, na n'adwen mu ebue no. Iyi na obuu bâ a odzi kan no dze sôw ano. Dônkô ne nsusui no ammee Yaw Fori ma ne dâm ntsi no so buu bâ a ôtô do ebien no dze kyerââ Dônkô dâ nyimpa a ônnkôbô bra no sâ edze no kô Aborôkyir koraa ba a, ônnkôbô bra.

Krampah (1997), mu bâ a miyiyii no yâ dza medze risi no tadua dâ nnyâ bâ mu ndzâmba, nsâm anaa nkasafua a ôyâ enyiwa do dze no na nyansa a ôwô bâ mu no fi pue, mbom wôyâ dua a ahoma nam do hu sor. Yânhwâ mbâ ebien a ôwô ase ha yi.

1. ''Hatsâw kor tu a hatsâw kor tua.'' na
2. ''Sâ biribi nnyi fie a wônne akowaa dâ ''Pâ biribi dzi ma yânkô ahabayer''.

Bâ a odzi kan no mu nkasafua tsitsir yâ 'hatsâw', 'tu' na tua'. Hatsâw yâ nkyâkyâr anaa adobâ n'ahaban a wôanwen, wôapam anaa woegasina no kwan soronko do ayâ no atsaban atsaban a wôdze kur dan. Kasafua 'tu' so kyerâ dâ fi hô anaa ôsâe na 'tua' so kyerâ dâ fa bi anaa fa fofor hyâ mbrâ nkyâ bi wô dada. Dza nkasafua yinom ma yehu anaa yâtse ase ara nye dâ ber biara a hatsâw bi bâsâa anaa obotu no, ôwô dâ yâdze fofor hyâ ananmu, annyâ dâm a dan no bonwin dâ sônee ma wôtsena mu a ônnkâyâ yie. Adwen anaa ntsease mapa a osuma dâm nkasafua yi ekyir nye dâ sâ egua bi tô pan anaa biribi sâe a, wôdze fofor si ananmu anaa wôtsâw mu tse dâ ayetsâw awar.

Bâ a ôtô do ebien no so mu nkasafua a ôgye nkyerâkyerâmu nye 'akowa' na 'ahabayer'. Akowa yâ obi a ôsom owura bi. Ôyâ ôsomfo a tum biara nnyi ne nsamu a otum hyâ noho yâ biribi. Edziban mpo ôyâ wie a gye dâ woetsi bi anaa woetu bi ama no ana oedzidzi. Ahabayer so yâ bayer bi a wônnhyâda mmfua na mbom noara fifir kwaa ase anaa haban mu ma ne dâm ntsi ônnhyâ nkofi mu ntsi ne tsir hyâ daadze tsir mu ekyikyikyir na nsoâe krann gu do. No tu yâ dzen papaapa. Dâm ntsi, dasanyi biara nnhewhâ ekyir kwan ber a edziban wô hô, gyedâ kôm aba. Bayer noara so mpo obi nnhyâ da nnyim beebi pôtsee a bi wô ntsi gyedâ inyim beebi pôtsee

a bi wô ôntse dâm a gyedâ ehwehwâ wô haban mu berâ ana ehu bi. Iyi wômmfa kôm nnyâ. Sâ edziban nnyi fie a akowa benya bi edzi enya ahoôdzen a ôbâyâ dâm akô haban mu dze kôm akôberâ brâ a ôtse dâm etu ahabayer asan so asoa dze aba fie. Ntsease mapa anaa adwen ankasa a bâ yi dze roto gua nye dâ nnyi dâ obiara bu n'enyi gu n'asâdze do ônam dâ, nsa kô na nsa aba. Owura no n'asâdze dâ ôhwâ ma edziban ba fie ma akowa nya bi dzi nya ahoôdzen ama no so oetum aayâ edwumadzen no sɛ oenndzi do a akowa no nnkotum asom no yie.

Dâm mbuukuu (Ōbra Wôtô Bo Bô, Nyame Bâkyerâ, Mbo-Na-Yâ na Fantse kodzisâm mu bi) yi nnyâ mbuukuu a bâ ntsi na wôyâe anaa dâ mbâ nkotoo na wôkyerâew no wô mu na mbom, ôyâ dza ôda abrasô mu nsâm edzi dâ mbrâ Agmor (1961) ka dâ ''Litrikya yâ abrasô no''. Iyi ne saso ntsi mbâ a ôwô mbuukuu no mu nyina yâ mbâ mapa osiandâ wobubui sisii nsâm do. Bâ biara a miyii no mbuukuu no mu biara mu no wô siantsir a wobuu dâm bâ no a ôboa ma ntsease a ôwô nkômbôtwetwe no mu no wie mu dzi.

Mara so mo suahu dâ meyâ Fantsenyi a m'awofo nyina yâ Mfantsefo na wôwoo me too Mfantsefo mu, wôtsetsee me wô mu na maasan so esua kasa yi ekodu Esuapôn mu na makyerâ araa mfe eduonu nye iyi ntsi, migyinaa mbâ ahorow a m'awofo dze tsetsee me, dza ôfa m'abrasô mu nsâm ho, dza medze retsetsee me mba na pii a nwomasua dze akyâ me do dze eduasa (30) kaa mbuukuu mu dze no ho. Mbâ a ôtse dâm yi yâ dza no mu biara wobui sii asâm bi do anaa dâ woemmbu no

efuraado. Ônam ber na n'asâm ntsi yebeyi mu ebien bi na yâakyerâ nsâm a wobubuu dâm bâ no sisii do.

Me mbafober mu no nna ôyâ a me na tô dâ otu me nye mo nuanom fo dâ, sâ yâpue kô eguorii anaa beebiara a yânye afofor behyia dâ yeridzi agor no, mma yâmmbor abofra biara na mpo sâ obi bô hân a, mma yâmbô no bi anaa mma yânnan no ekyir. Dâm afotu yi ho setsie ntsi mpân pii no nkrôfo dâ yâyâ ekotoo. Yâkô fie kôbô amandzââ kyerâ hân na a, bâ a ôtô dâ obu kyerâ hân dze kyekye hân werâ nye dâ ''Okotoo ne maame wômma no hyâdzen''. Ber no nna yântse bâ no ase dze naaso yehun dâ ôyâ awerâkyekyesâm ntsi ôyâ a nna yâatse no ase. Mebâtsee bâ yi ase yie ber a m'enyi firii na mubohun dâ dâm mbofra no a nna wôtô dâ wosisi hân na wowie a wôserew hân no hyââ ase dâ ônam hôn akakabensâm do woriyi kaw ma hôn awofo ma wôdze hôn akôtwetwer aban koko mu. Iyi maa nkorôfo hyââ ase dâ wôreba dâm adaduafo no hôn awofo hô abâma hôn hyâdzen. Iyi na ômaa mekae bâ a nna yesusuaree no nna hân na bu kyerâ hân no ma dâm ntsi mekâkaa kyerââ no dâ mbrâana matse ne bâ, ''Okotoo ne maame wômma no hyâ dzân'' no ase yie a. Me na serewee na ôdaa me ase dâ meda ho kae bâ no na ôdze sôow do dâ ''W'ano enntum w'abâ a ôdô akôkon'' ntsi ôwô dâ ôhwâ ma hân ntsetsee pa ama yeenyin abâyâ mpanyin pa eenya edwuma aayâ aahwâ hân awofo. Dza ôdze wiee ne kasaa nye dâ ''Mpanyimfo dâ, ''Abâ ne mpapa na ôma no ho yâhu'' tserâ, mba na wôhyâ awofo enyimnyam.

Bio, ônam dâ nna m'awofo yâ ekuafô ntsi ber a me nsa hyiaa dadze anaa hân nsa mu yââ dzen no, afe biara wôdôw a wôpaa bi kyâ ma hân na wôdze hân enyiwa dzi hân ekyir ma yâyâ kwa no. Kwa no ne nyâe mu no, ôtôfabi a nna akasakasa esi ôhe no to ho wô hân enuanom no ntamu. Iyi na ôyâ a me na Abena Anwomanyiwa a oenya ne beebi kô tu hân fo dâ mma yânyâ enyiber na ma hân enyi nsô hân kyâpân biara osiandâ 'Wo nsu ketsewa dô a ôso wô eguar.' Dza ohia kêse nye dâ kwa ketsewa biara a obiara wô no ôbâyer noho ayâ no yie ma eyi ndôbaa pa. Sâ yâper asaase no bi ka dza yâwô no ho na sâ yenntum annyâ no yie a onnkeyi ndôbaa pa biara.

Bio, ber a mobôô esu wô akyerâkyerâfo ntsetsee mu wô afe apem ahakorôn eduôkrôn enum (1995) no Aban dze me kôr ekuraa bi ase wô Agona Nsaba nkwa no do a wôfrâ hô Kwesi Paintsil dâ menkâhyâ m'adzekyerâ ase wô hô. Ônam dâ hô yâ ekuraa tuww ntsi akyerâkyerâfo baasa a wôdze hân kôr hô afe no mu no, monkotsee na megyee too mu kôree. Dza ôhyââ me nkuran ma metsenae yâ bâ bi a hô mpanyimfo no kor, panyin Kwesi Quainu bui dze kyerââ me dâ 'Mbrâ abâ bôtô biara mpoâe mu a ' no.

Iyi ekyir mfe ebien na minyaa kwan wô Simpa Esuapôn mu kôsôôw m'adzesua do. Mifii esuapôn mu ntsetsee ase baa fie no nna ber aso ma wôrobôtow aba eyi mansin mbrahyâbaguafo. Medze ekuraase hô fo no ho dô kôbôô ôhen na ne mpanyimfo amandzââ dâ mepâ dâ migyina ma wôtow aba ma

me. Asâm yi yââ mpanyimfo no ahobow asiandâ nna hôn adwen ara nye dâ makô esuapôn ewie no dze, kwan biara mu no mebâka dâ memmpâ hô asetsena. Nkômbô no ntwetwee mu no na mpanyimfo no kor rebâda me ase na oeebu bâ ''Nwaba osuma noho na ôyâ okotope'' dze rehyâ mo nkuran dâ monkô do nye hôn ntsena na wôbôboa ma meedzi konyim. Sosoampara, ôbaa mu. Iyinom na mohwââ ho yiyii mbâ eduasa a mara minyim na nkômbôtwetwe mu dze eduasa kaa mbuukuu mu dze ôha eduanan no ho ma ôyââ ahaebien (200) yââ mu nhwehwâmu anaa mpânsampânsamu no.

3.6 Mbrâ Misii Yââ Mbâ Dodow no Mu Mpânsampânsamu.

Mbâ dodow a minyaa no mbuukuu ahorow no mu na dza minyaa no nkorôfo nkyân nye dza mara medze kaa ho no nyina mepânsapnsaa mu na mekyekyââ mu ekuw ekuw so. Dâm nkyekyâmu yi mannyâ no efuraado mbom, wonyaa ngyinado bi dâ mbrâ mpanyimfo ka dâ, ''Wiisiw biara nnyi hô a gya nnyi ase'' na ''Noma a hôn ntâkyerâ sâ no na wotu bô mu'' no. Ndzâmba bi na migyinaa do yââ dâm nkyekyâmu yi. Dâm ndzâmba yi yâ etsitsir ebien naaso kor biara so wô no nkorbata. Iyinom nye

1. Asâmpruw ban anaa adwen a ôda edzi wô bâ no mu na
2. Dwuma a nsântôw tsiaba dzi wô bâ mu.

Sâ yâfa dza odzi kan no a yenyaa bâ a asântôw a wôdze yâe no kitsa asâmpruw kor pâr a ônoara so nye asâmpruw tsir no a ôda adwen kor pâr edzi. Tsir asâm a

medze maa mbâ a ôtse dâm yinom nye 'Asântôw Tsiaba'. Binom so wô hô a yehu dâ nsântôw a wôdze yââ bâ no kitsa nsâmprow ebien na no mboree a ne nyina yâ nsâmprow tsir a nkabômudze wô ntamu na bi so yâ asâmprow tsir kor na asâmprow mfemfamho so kor na dza odzi ekyir wô ha no so yâ nsâmprow tsir ebien anaa no mboree a asâmprow mfemfamho so ka ho. Tsir asâm a ôda iynom do yâ Asântôw tsentsen. Asântôw tsentsen no so wô tsir asâm nkakramba yinom hyehyâ ase.

- ✓ Dza afa na afa nyina yâ tsir (Asântôw mbôho).
- ✓ Dza afa yâ tsir na afa so yâ mfemfamho.
- ✓ Asântôw nwonwonann.

Afei so, mubuu nkontaa hun mbâ a ôwowô nkyekyâmu ahorow no mu no, dza ôdôô so na medze no mfonyin boaa mpânsampânmu no wô ôfa a ôtô do anan hô. Mbê a okitsa asempruw mfemfamho "Sε..... a" so mubuu ho akontaa.

3.7 Tôfabô

Fa ebiasa ha yi, yâahwâ bea a nhwehwâmu no kôr do ehu dâ ôyâ Efua Ajumakoman mu wô Finimfin mantôw mu. Yehu nyimpa dodow a minyaa hôn nkyân nsâm dâ wôyâ baawôtwe na bâ dodow a meyââ mu mpânsampânsamu so yâ ahaebien (200). No mu ôhaeduanan (140) fi mbuukuu mu, eduasa fi nkômbôtwetwe mu na eduasa (30) so fi mara so me nkyân. Iyi ekyir, ôhaw a mihyiae so mada no edzi. Makyerâ dza ôgyee me abamba wô mbâ ahorow no ne ntasee mu nye mbrâ misii yââ mpânsampânsamu no so.

4.0 Nyienyim

Dâm fa yi pânsapânsa Mfantsefo mbâ mu wô asântôw nhyehyââ kwan do. Mbâ yi yâ dza minyaa no nkorôfo nkyân, mbuukuu mu dze a miyiyii na dza mara so medze kaa ho. Mpânsampânsamu no hwâ dâ obeyi nsâmbisa a dwumadzi yi gyina do no ano. Yâbôhwâ nsântôw ban a wôdze hyehyâe mbâ no na hôn dwumadzi.

4.1 Asâmbisa a odzi kan.

Nsântôw nhyehyââ bân na ôda edzi wô Mfantsefo hôn mbâ nhyehyââ mu ?

4.1.1 Mfantsefo Mbâ Na Asântôw Ne Nhyehyâe.

Mbâ a meyââ mu mpânsampânsamu no daa asântôw su ahorow edzi wô ne nhyehyââ mu. Nhyehyââ no da ôyâfo na nkasaho a ôda adwen mu edzi edzi. Mbâ no bi kitsa nsâmprow nkorkor na binom so kitsa ebien ebien anaa dza ôbor dâm a biara da adwen bi edzi dâ mbrâ maka no dada wô tsir ebien no.

4.1.1.1 Mbâ na Asântôw Tsiaba:

Asântôw tsiaba yâ Asântôw a okitsa asâmprow kor na ôda adwen mu kor pâr edzi. Iyi kyerâ dâ, okitsa ôyâfo kor na nyâe anaa nkasaho so kor dâmara. Asâmprow a ôtse dâm yi yâ dza ônndan asâmprow biara ana ne ntsease ada edzi. Onam dâ okitsa asâmprow kor pâr ntsi onnyi nkabômudze a ôka nsâmprow bô mu no no mu biara.

Mbâ no mu mpânsampânsamu mu no, opuee dâ mbâ no bi wô hô a wokura nsâmprow nkorkor a wônndan asâmprow fofor biara ana nsântôw no hôn ntsease ewie mudzi. Biara kitsa ôyâfo kor na nkasaho so kor dâmara a onnyi nsâmprow nkabômudze biara. Mbâ a ôtse dâm yi kitsa afa afa bi tse dâ ôyâtsia, nyâe boafô na nyâe tamsi. Mfantsefo mbâ a ôtse dâm no mu bi na ôka do yi.

Pon 6. Mbâ Mu Asântôw Tsiabaa Nkyekyâmu.

Ôyâfo	Nkasaho			
	Nyâe	Ôyâtsia	Nyâe boafo	Nyâe tamsi
• Abôdwesa	bôtoo	nyintôn nhwi	—	—
• Ahoma tsenteen	tsi	nkokôbin	—	—
• Wo	dzi	esusuow	—	pafôwee
• Kôtô	nnwo	anoma	—	—
• Soakedzi	nnyâ	kônbu	—	—
• Tsir kor	mmpam	—	—	—
• Ahoboa	nye	—	Kwankô	—
• Bampapar	yâ	—	nyimpa enyiwa	—

Ada edzi wô bâ "Esusuow wodzi no pafôwee" mu dâ, bâ bi wô hô a no mbui mu no, yetum dze ôyâtsia no dzi kan ba asântôw no n'ahyâse ber a nsidodua nnka ho so. Iyi ntsi na yebu bâ no dâ, "Esusuow wodzi no pafôwee." no. Afei, nyâe "yâ" a ôwô "Bampapar yâ nyimpa enyiwa" no mu no so yew wô bâ no mbui mu ma ôbâyâ "Bampapar, nyimpa enyiwa a." Yâfa bâ "Abôdwesa bôtoo nyintôn nhwi" a, yehu dâ ôda adwen mu kor pâr edzi. Okitsa ôyâfo kor "Abôdwesa", nkasaho kor "bôtoo

nyintôn nhwi” na nyâe so kor “bôtoo” dâmara. Bâ “Ahoma tsentsen tsi nkokôbin.” mu so, ôyâfo no yâ kor “Ahoma tsentsen”, nyâe kor “tsi” na ôyâtsia “nkokôbin”. Dza odzi hô “Esusuow wodzi no pafôwee” mu so, “Wo-” yâ ôyâfo dzinhyâananmu, “-dzi” yâ nyâe na “pafôwee” so yâ nyâe boafo a ôkyerâ nyâbea. “Soakedzi nnyâ kônbu.” Mu so, “soakedzi” yâ dzi asâmpruw a odzi dwuma dâ ôyâfo, “nnyâ” yâ nkatoamu nyâe a ôwô ‘oho’ kabea mu na “kônbu” so yâ dzin a odzi dwuma dâ nyâe boafo ma nyâe “nnyâ”. Bâ a odzi hô, “Tsir kor mmpam” so yâ dza asântôw a wôdze hyehyâe no yâ tsiabaa no bi. Siantsir nye dâ, “Tsir kor” yâ ôyâfo dzin asâmfua a tsir no yâ “tsir” na okitsa akontaabudze anaa dzin tamsi “kor”. Nyâe a ôwô bâ yi mu nye “mmpam” a onnyi ôyâtsia naaso ntseasee wô mu.

Mbâ a ôwô ase ha yi nyina so wôdze asântôw tsiaba hyehyâe na wôwô su tse dâ mbrâ ôwô pon no do wô sor ha yi ara pâr. Ôka dza ôwô pon no do wô sor hô no ho a ôyâ eduanan awôtwe (48).

- Okotoo ne na **wômma** no hyâdzen.
- Okusi ne nkyeree ara **nye** mbubudo.
- Son ekyir abowa biara **nny**i hô.
 - Abâbu **nye** nyansa nam.
 - Obi **nnkyerâ** ôkômfo ba kyirefuwa dzi.
 - Nsambaa nyanka nyanka, **wônam** hôn kyenam do.
 - Dua kor **nnyâ** kwaa.

- Nsu sesafo no ho **mmbôn**.
- Edzidzi mpowa **ye sen** edzidzi turudu.
- Hunii a nkyâ **onndzi** kan da.
- Adze pa wô**ntow** nnkyen.
- Birekunam w**odzi** no hyew.
- Akyâr akyâr **wô** n'afe.
- Petee wo**mbua** do.
- Asâm anyân **nnku** nyimpa.
- Bosom enyim wô**kô** no mprânsa.
- Obisafo **nntô** gon.
- Ôkyena **nnkâyâ** dâ ndâ.
- Mmuamuado **yâ** mbusu.
- Atoprâ **yâ** mpatu.
- Obra **nye** owoara abo
- Akonkoran kwaakwa dabiara, mem**pper** kwa.
- Asâm tse dâ nsuhyew, ô**nnkyâr** na ôadwe.
- Fen biara w**odzi** no mfensa.
- Menye wo bô**kô**, wô**dze** daadaa fun.
- Akokôhwerâw **nnkaa** n'egyapadze a aka epe mu.
- Ôdodow ano **yâ** Nyame ano.
- Hwerdzedze na ekitsansamu, **ofanyim** ekitsansamu.
- Adze a ewô no **ônnhera**.
- Oyia onnyi ndâ no ô**wô** ôkyena.
- Da a ahondze tsewee ara na ô**yewee**.

- Mframa bôn na ôdze anoma kô bea a ômmpâ.
- Hyeehyee **nnkyâr** dwe.
- Kontronfi dâ, "Mo suman **nye** m'enyi."
- Nyimpa **tse dâ** nhyiren.
- Sika **yâ** abônsam.
- Kora **tse dâ** nantwi bin.
- Serâtam, w**ommfura** ma **onndu** anantu.
- Nananom pôw, nyimpa na wôyâe.
- Egya **yâ** sunsum.

Nkasafua tsitsir a ôwô nkasaho no mu a wokwetsir no a ônnyâ yie nye nyâe a wôakyerâw no tumm no.

4.1.1.2 Bâ na Asântôw Tsentsen. (Mbôho, dza afa yâ Tsir na afa so yâ Mfemfamho na Nwonwonann)

Mbâ dodowara da hôn ho edzi dâ nsântôw a wôdze hyehyâe no yâ nsântôw atsentsen. Siantsir nye dâ adwen a wôdze to gua no bor kor; ôyâ ebien, ebiasa anaa dza ôbor dâm. Ber biara a nsâmpruw bâyâ dodow wô asântôw bi mu no, ôyâfo na nyâe anaa nkasaho so yâ dodow dâmara.

Asântôw tsentsen a ôda edzi wô mbâ no ne nhyehyâe mu gu ahorow ebiasa dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

- 1) Asântôw mbôho,
- 2) Asântôw tsentsen a afa yâ tsir na afa so yâ mfemfamho
- 3) Asântôw nwonwonann.

4.1.1.2.1 Bâ na Asântôw Mbôho (Dza afa na afa nyina yâ tsir)

Asântôw mbôho yâ asântôw tsentsen a okitsa nsâmpruw tsir ebien na nkabômudze a ôka dâm afa afa ebien no nyina bô mu. Ôda adwenmu ebien edzi. Okitsa ôyâfo ebien na nkasaho so ebien dâmara. Dâmara na ôtse wô mbâ a meyââ mu mpânsampânsamu no mu. Mfantsefo mbâ mu bi wô hô a wokitsa afa afa ebien a fa biara tum gyina noho do ma ntsease. Biara nnyi hô a ôdan ne nyânko wô ntsease mu. Mbom ama bâ no ne ntsease aada eedzi ntsi yenza nkabômudze anaa kasa mpaapaamudze a ôbâyâ ntamugyinafo ma dâm nsâmpruw tsir ebien no. Yânhwâ mbâ a ôka do yi.

Pon 7. Mbâ mu Asântôw mbôho

Asâmpruw tsir	Nkabômudze	Asâmpruw tsir
• Ananse yââ me	na	mo so meyââ no.
• Egya kyew	na	Ônnwe
• Nsa bankum guar nyimfa ho	na	nyimfa so guar bânkum ho.
• Kômfo ka no konyim	na	Ônnka no kogu.
• Abobôw wo kâtâ esi w'anaafo	,	ebisa dza ôwô mu ?
• Akokôber adzekyee	nyim naaso	ôhwâ onyin n'ano

- **Obi** nntô akokô nyin ma ônnkôbôn obi
n'ekuraase
 - Yânam ôko so yânam bata
-

Pon yi ma ôda edzi dâ, bâ awôtwe (8) a minyaa no ahaebien (200) no mu yi mu biara kitsa nsâmpruw tsir ebien a ogyina hô ma adwenmu ebien a nkabômudze no ka hôn bô mu no. Bâ "Ananse yââ me na mo so meyâ no." mu nsâmpruw tsir ebien no ne "Ananse yââ me." nye "mo so meyââ no." a hôn nkabômudze nye "na". Bio, "Egya kyew na ônnwe." so mu wô nsâmpruw tsir ebien. Iyinom nye "Egya kyew" nye "Ônnwe." Dza ôtoa do "Nsa atabir guar nyimfa ho na nyimfa so guar atabir ho." mu so, yâwô nsâmpruw tsir "Nsa atabir guar nyimfa ho" nye "Nyimfa so guar atabir ho." Dza odzi do, "Kômfo ka no konyim na ônnka no kogu." so yâ bâ a nsâm pruw ebien a ôwô mu no nye "Kômfo ka no konyim" nye "Ônnka no kogu." Bâ fofor so a ôgye mpânsampnsamu yâ "Akokôber nyim adzekyee naaso ôhwâ onyin n'ano." Nsâmpruw tsir ebien a ôwô mu no yâ "Akokôber nyim adzekyee" na "ôhwâ onyin n'ano." Nkasafua "na", "naaso" na "ma" a wôhyehyâ nsâmpruw tsir no ntamu no yâ nkabômudze a ôma nsâmpruw tsir ebien ebien no bô mu yâ asântôw mbôho. Afei so, bâ biara kitsa ôyâfo ebien a wôakyerâw no tumm no na nkasaho so ebien. Mfatoho "Abobôw wo kâtâ esi w'anaafo, ebisa dza ôwô mu ?" mu no, ôyâfo no ammba osiandâ ôyâ ôkasafo a ôtô do ebien ankonam na ber

kabea no so yâ Ayâesie. Nkabômudze no so ammba ntsi kasa mpaapaamudze ahyâ n'ananmu.

4.1.1.2.2 Mbâ na Asântôw tsentsen a afa yâ tsir na afa so yâ mfemfamho.

Nsântôw a wôdze hyehyââ dâm mbâ yi yâ asântôw a okitsa nsâmpruw ebien a kor yâ tsir na kor so yâ mfemfamho ntsi onntum nngyina noho do mma ntsease a ôtô asowa mu. Sâ ntsease bâba mu a, gyedâ ôdan asâmpruw tsir no ana.

Egyinahyâdze a ôda nsâmpruw mfemfamho no edzi no bi na ôka do wô ase ha yi 'sâ _ _ _a'', 'a'', 'ônam dâ _ _ _ ntsi'', 'Ber a_no'', 'Mbrâ _ _ _ no'', 'ansaana _ _ _'', 'ma', 'ama' na adze. Ôtôfabi so a, yâdze kasa mpaapaamudze kyâ asâmpruw tsir na asâmpruw mfemfamho no mu.

Yânhwâ mbrâ iyi si da edzi wô Mfantsefo mbâ ahorow no mu.

Mfatoho.

Asâmpruw mfemfamho

- Ber a beebi reyâ yie no,
- Sâ wo na wu a,
- Mu ammba a
- Enyiwa wô hô a,
- Sâ etô wo bo gua ntsâtsâ a,
n'ayamudze.
- Sâ hwen ka a,
enyiwa porow nsu.
- Annkasa nam ho a ,
ewe biew.
- Sâ abâfua ka abâtsir mu a,
nyansafo.
- Dua ber a,

Asmpruw tsir

- nna beebi so resâe.
- nna w'ebusua asa.
- sin ba.
- nna ntôn wô do.
- ihu
- wotu no ekoo
- nnoma dzi bi.

Asâmpruw mfemfamho n'egyinahyâdze nye dza makyerâw no tumm no. Egyinahyâdze "Sâ_ _ _ a" no, yetum kyerâw san "Sâ" no gya ma ôka "_ _ _ a" nko a ôda ho dzi dwuma dâ "Sâ" no ka ho ara pâr.

Asâmpruw biara da adwen kor edzi naaso asâmpruw mfemfamho no dan tsir no ana ne ntsease ada edzi. Iyinom ka bô mu ma yenya adwen ahorow ebien wô mbâ no biara mu. Iyi na ôma asântôw a wôdze yââ mbâ no mu biara no yâ asântôw tsentsen a afa yâ asâmpruw tsir na afa no so yâ asâmpruw mfemfamho no. Yâtô dâ yenya nkatoamudze "nna" dzi asâmpruw tsir no bi

enyim dze kyerâ dâ sâ asâmprow mfemfamho no mu dwumadzi no nnkôr do a, dza ôwô asâmprow tsir no mu no so nnkotum aba do.

Sâ yâfa mbâ esuon a ôwô pon no do no nkorkor a, yebohu dâ bâ tse dâ ''Ber a beebi reyâ yie no nna beebi so resâe'' da adwen ebien edzi; kor yâ ''Ber a beebi reyâ yie no _ _ _ '' na kor so nye '' _ _ _ nna beebi so resâe''. Nkabômudze a ôwô mu ''Ber a _ _ _ no'' ma adwen a odzi kan no da edzi wô asâmprow mfemfamho mu osiandâ onntum nntô asowa mu, gyedâ ôdan asâmprow tsir a oyi adwen a ôtô do ebien no pue ''beebi resâe'' ana.

Bâ a ôtô do ebien ''Wo na wu a nna w'ebusua asa'' kitsa nsâmprow ebien. Kor nye ''Sâ wo na wu a'' a ôyâ asâmprow mfemfamho na kor a aka no so ''w'ebusua asa'' yâ asâmprow tsir. Nkabômudze no nye ''Sâa'' a ôwô asâmprow mfamfamho no mu no. ''W'ebusua asa'' yâ asâmprow tsir osiandâ ôtô asowa mu anaa dâ otum gyina noho do da adwen mu edzi a ôndan asâmprow fofor biara. Ôwô ôyâfo ''w'ebusua'' na nkasaho ''asa'' a ônoara so nye nyâe a onnyi ôyâtsia biara. Bâ no ne fa a odzi kan a nara so nye asâmprow mfemfamho no nntô asowa mu anaa dâ onntum nnda adwen mu edzi gyedâ ôdan asâmprow tsir ''w'ebusua asa'' ana. Iyi ma bâ yi yâ asântôw tsentsen a n'afa yâ asâmprow tsir na afa so yâ asâmprow mfemfamho.

Bâ a ôtô do ebiasa ''Mu ammba a sin ba'' so yâ bâ a wôdze asântôw tsentsen a afa yâ asâmprow tsir na afa so yâ

asâmprow mfemfamho yâe. Asâmprow mfemfamho no yâ ''Mu amba a'' osiandâ sâ asâmprow tsir ''Sin ba'' nnka ho a ntsease biara nnyi mu.''Sin ba'' yâ tsir osiandâ ôwô ôyâfo 'sin' na nkasaho 'ba' a wôbô mu gyina hôn ho do da adwen mu edzi ber a wônntwer asâmprow fofor biara. Kasafua "ba" yi ara so yâ nyâe a onnyi ôyâtsia wô asântôw no mu. Bâ a odzi hô nye "Enyiwa wô hô a na ntôn wô do" so kitsa asântôw su a ôka do yi. Ôda adwen a ôbor kor edzi. Kor yâ "Enyiwa wô hô _ _ _ a" na kor so yâ "_ _ _ ntôn wô do" Asâmprow mfemfamho no n'egyinahydze nye "Sâ _ _ _ a"

Bâ fofor a yârepânsapânsa mu nye "Sâ etô wo bo gua ntsâtsâ a, ihu n'ayamudze''. Adwen ebien a asântôw yi dze to gua ma ntsi ôyâ asântôw tsentsen no nye ''Etô wo bo gua ntsâtsâ _ _ _ '' na ''_ _ _ ihu n'ayamudze''. Nkabômudze a ôwô asântôw yi mu so nye ''Sâ _ _ _ a''. Dâm nkabômudze yi na ôma yenya asâmprow mfemfamho "Sâ etô wo bo gua ntsâtsâ a _ _ _ " no. Ôyâfo a ôwô iyi mu nye e-[I], a ôyâ ôkasafô a ôtô do ebien no n'ôyâfo dzin hyâananmu a ôyâ nsienyim ma'' -tô''. Asâmprow tsir no mu so ôyâfo no yâ ''i-'' na nkasaho no so yâ ''-hu n'ayamudze.'' ''Sâ hwen ka a, enyiwa porow nsu'' so yâ bâ a asântôw a wôdze hyehyâe no yâ asântôw tsentsen a n'afa yâ asâmprow tsir na afa no so yâ asâmprow mfemfamho. Iyi kyera dâ adwen mu ebien na ôda edzi wô mu. Asâmprow tsir no nye ''_ _ _ enyiwa porow nsu'' na asâmprow mfemfamho no so nye "Sâ hwen ka a _ _ _ '' Nsâmprow ebien

yi hôn nkabômudze nye 'Sâ _ _ _ a' a ôhyâ ebien no ntamu no. Ôfa a odzi kan a ôyâ asâmpruw mfemfamho no nntum nngyina noho do mma ntsease gyedâ ôdan asâmpruw tsir no ana. Ôyâfo a ôwô asâmpruw mfemfmho no mu nye "hwen _ _ _ " na nkasaho no so nye 'ka _ _ _ '. Dâmara so na 'enyiwa' yâ dzin a odzi dwuma dâ ôyâfo na ' _ _ _ porow nsu'' so yâ nkasaho wô dâm asâmpruw tsir no mu. Bâ a odzi hô wô dâm asântôw tsentsen a afa yâ asâmpruw tsir na afa so yâ asâmpruw mfemfamho yi mu nye 'Annkasa nam ho a, ewe biew.' Nsâmpruw ebien a wôda adwen ahorow ebien edzi wô nsântôw yi mu nye 'Annkasa nam ho a _ _ _ ' na "ewe biew." Nkabômudze no so nye 'a' a ôma 'Annkasa nam ho' nntum nngyina ne nam do mma ntsease prâko pâr na mbom gyedâ ôdan asâmpruw tsir 'ewe biew' ana no. Ôyâfo a ôwô asâmpruw mfemfamho no mu no yâ ôkasafo a ôtô do ebien n'ankonam a yânnkyerâw wô dâm dwumadzi (asânka) yi mu. Mbom sâ yâhwâ asântôw no ne fa a ôtô do ebien a ônara so nye asâmpruw tsir no a, ôyâfo kor noara na opue wô hô dâ dzinhyâananmu 'e-[I]'' a nkasaho a ôka ho so yâ '-we biew''. Su ahorow a mada no edzi wô sor ha wô mbâ ahorow yi ho no na ôma migyina si no ewur dâ nsântôw a wôdze hyehyââ dâm mbâ no yâ nsântôw a wokitsa afa afa ebien a fa yâ asâmpruw tsir na fa so yâ asâmpruw mfemfamho. Ôda edzi so dâ, nsâmpruw mfemfamho a okitsa nkabômudze a wô n'ewiei biara kitsa **sâ** wô n'ahyâse naaso kasa ne har ntsi mpân pii

no yâmmfa **sâ** no mmba. Adwen na ntsease mu **dze**, **sâ**, **sâ**, no ammba mpo a ôyâ "sâ-bâ" (Bâ a "**sâ**" dzi kan na "**a**" wô ewiei wô asâmprow mfemfamho no mu.) Mbâ a ôka do yinom nyina kitsa afa afa ebien a kor yâ tsir na kor so yâ mfemfamho.

- Enyiwa wô hô **a**, nna ntôn wô do.
- Onyin annwen na ôber nwen **a**, wôda mu.
- Egye mpete kyim **a**, wôsââ w'enyim
- Akokôbôn na wogu no eburow **a**, ônnsôw bi.
- Itwaa wo tâkyerâma wee **no**, na inndzi nam biara
- Pitsiw wô adze ho **a**, koyam nntow ho.
- Ôbaa nyân guan **a**, banyin na ôtôn no.
- Kwatserkwa dâ ôbâma wo tam **a**, bisa ne dzin.
- Egyina mu nnyi kyâr **a**, wônkyâr.
- Sâ innkedzi saman n'edziban **a**, emmfa wo nsa nnto mu.
- **Sâ** isuo ôwô ne tsir mu **a**, dza aka no nyina yâ ahoma ara kwa.
- **Sâ** ôkaa akyekyerâ na nwaba nko **a**, nkyâ itur nnkôtow wô haban_mu da.
- Hurii dzi akyerkyerâ ekyir **a**, odzi no kwa.
- **Sâ** ekyer ôbôfo **a**, no tur no ayâ gyan.
- **Sâ** edâ ôkôtô nnkô ko **a**, hwâ n'emiadze
- **Sâ** abâfua ka abâtsir mu **a**, wotu no ekoo nyansafo.
- Abowa tsir da kwansân mu **a**, ônnyew.

- Efow dua pa **a**, na wopia wo
- Onyina tutu **a**, borôsuow na odzi n'adze.
- Sâ inyim tu **a**, tu wo dwen.
- Hatsâw kor tu **a**, hatsew kor tua.
- Wônndae **a**, wônnsô daa.
- Sâ inyim yâ **a**, yâ ma yânhwâ.
- Eyâ **a**, na wôyâ ma wo.
- Abofra hu ne nsa ho hohor **a**, ônye mpanyimfo dzidzi.
- Eguaree fôwee **ansaana** nsu robôtô.
- Nsu robôtô **a**, mframa dzi kan.
- Edze w'ano dôw nkatsenyifuw **a**,_bi nnwô wo.
- Dua annkyâr nyin **a**, nna ofi nkukuw.
- Kwan war dânarâ **a**, owie abobowano.
- Abowa a onnyi dua **no** Bôadze na ôpra noho.
- Epâ ntsâm pii **a**, ihue amon.
- Sasabônsam hyââ mfensa kwesida **no**, ôsoe.
- Itur nya taafô a, nna oku abowa.
- Sâ hwen ka **a**, enyiwa porow nsu.
- Eguasuwon wora **a**, nna ôkôm etwa.
- Annkasa nam ho **a**, ewe biew.
- Fie mbosabo twa wo **a**, ôsen sekan.
- Sâ ikyir egyanka ne mfikyir **a**, itsi no mprânsa.
- Nyia ônnka ho no ôhwâ epo **a**, ôdâ ôada.

- Abobôwo wo kâtâ esi hô **yi** inyim dza ôhyâ mu?
- Sâ hwen ka **a**, enyiwa porow nsu.
- **Sâ** sotôr bân wo **a**, wôgye no ntsâm.
- Wo se kôô **a**, dza etafer ho ara nye no.
- Ôdehye ka nkyen **a**, ôda.
- Dua ber **a**, nnoma dzi bi.
- Sâ ihu fofor **a**, na epow dadaw.
- Ohianyi sua efir **a**, ôpa abâbrâsâ.
- Sâ isisi Aban **a**, isisi woara woho.
- Sâ ihu obi n'adze yie yâ **a**, edze yâ woara wodze.
- Hwen nya **a** nna enyiwa so enya.
- Anntôr **a**, inya adze.
- Andam nnyim dze a, Okyebi kyerâ no.
- Sâ wo werâ fir na esan kâfa a, wonnkyir.
- Fasesw a ôbâyâ yie no, sâ ne tsir na edze bofua o, sâ no nkôn o, ôbâyâ yie.
- Atwâr wu **a**, na wohu ne tsentsen.
- Eda woho do a, wôbô wo ôbo a ônnka wo.
- Sâ w'enyi aber a, nkyâ etwa wo men ma atô mu.
- Sâ ôpâ besi ma nsubansuba nyina awewew a na nnyâ sâbe, ôbaa n'aserâ mu a.
- Sâ ôbôfo nyim dâ ôbôwe abowatsir a, nkyâ ôhoow no yie.
- Sâ wo nsu ketsewaa dô a, ôso wo eguar.

- Sâ tabon dâ onyim nsu ase a, ônto nkwaba.
- Sâ wotu wo fo na anntse a, ekô antseadze.
- Sâ abofra yâ somakô a, odzi n'abodweedze.
- Sâ kwan siw a, onnsiw anoma.
- Sâ dua kor gye ehum a, obu.
- Sâ innyim owu a, hwâ nda.
- Sâ wo tamfo rusuasua w'asaw a, ôkyea ne pa.

Mbâ a ôwô kuw yi mu pii nara na wokura asâmprowfa egyinahyâdze "Sâ ___ a" anaa "a" a ôhyâ nsâmprow ebien no ntamu. Ebien yi nyina gyina hô ma adze kor noara. Mekyerâ, farbae na nsunsuando. Yebohu no dodowara wô nkekaho no mu.

4.1.1.2.3 Bâ na Asântôw Nwonwonann (Asântôw mbôho a asâmprow mfemfamho kor anaa ebien ka ho.)

Asântôw nwonwonann, dâ mbrâ etsitsir binom aka no dada wô tsir ebien no, yâ asântôw mbôho a asâmprow mfemfamho kor anaa no mboree ka ho. Yânhwâ mbrâ iyi si da edzi wô mbâ ahorow no mu.

- **Tumdzi tse dâ kyirefuwa**, isuo mu dzendzenndzen pii a **ôdwerew wô wo nsa mu**.
- Abofra resuasua itur tow a, **ôtow apatabi** na **ônntow eko**.
- Biribiara wôyâ a, **wowie** ntsi na ketsew nye a **ôsôw ano**.
- Duaba a ôbôwô w'enyi no, sâ ihu a **ibu** na **wonntwa do**.
- Wôso na innhu a, **wôbrâ no adze** so a **innhu?**

- Aberwa kô nsu a, **ôbâba na ne ntsâm ho a.**
- Wôdze twi reba w'egya ôhen ne fie a, **inntutu mbirika wô ho na mmbu wo nan mu.**
- Nsu na anntô ma siw **do ayâ dzen** ma **mbire egyaa fir** na nkyâ **nyây tuow no ho tam nye sin na jaar.**
- **Megyina dua nkantannkantan do matow kyiremakwa,** mennya ayâw a sansaw mbâfa m'asew n'akokô ba a **hee! hee! a mebâyâ no na mibenya ayâw?**
- Ôbra no bô nnyâ yaw a nkyâ **akokô fura tam** na **ômbô tammaa?**
- Sâ wo biribi nye abobômbodua a nkyâ **ebôtô abôndua ama no na_n'edwuma no yâ owu edwuma.**

Dza wôakyerâw no tumm no nyiara yâ nsâmpruw tsir na dza aka wô bâ biara mu no so yâ nsâmpruw mfemfamho. Iyi ma ôda edzi pefee dâ nsântôw no nyinara mu no yâwô asântôw mbôho a asâmpruw mfemfamho ka ho. Na tserâ, mbâ yi kitsa nsâmpruw tsir ebien anaa no mboree a nsâmpruw mfemfamho so kor anaa ebien ka ho. Nkabô mudze na kasa mpaapaamudze so keka ho dâmara.

Yânhwâ mbâ esuon wô iyinom mu na yenyyi no nkorkor nhwâ mbrâ nsântôw nwonwonann no su ahorow a maka ho asâm yi si da edzi wô mu.

Yâfa bâ 'Tumdzi tse dâ kyirefua, isuo mu dzendzenndzen pii a, ôdwerâw wô wo nsa mu.' Nsâmpruw tsir ebien a ôda edzi wô ha nye 'Tumdzi tse dâ kyirefuwa'' na

''ôdwerâw wô wo nsa mu'' a wôakyerâw no tumm no. Asâmpruw mfemfamho a ôka ho so yâ ''_ _ _ isuo mu dzendzenndzen pii a, _ _ _ '' Iyinom na wôka bô mu ma ôbâyâ asântôw nwonwonann no.

Dza odzi hô yâ ''Wôdze twi reba w'egya ôhen ne fie a inntutu ho mbirka, mmbu wo nan mu.'' Nsâmpruw ebien ''inntutu ho mbirka'' na ''mmbu wo nan mu'' mu biara yâ asâmpruw tsir na fa a odzi kan a ôyâ ''Wôdze twi reba w'egya ôhen ne fie a'' so yâ asâmpruw mfemfamho a ne ntsease ndzi mu gye dâ ôdan nsâmpruw tsir no ana. Na tserâ, dâm bâ yi kitsa nsâmpruw tsir anaa adwen tsitsir ebien a biara gyina noho do nye asâmpruw mfemfamho so kor dâ mbrâ nhyehyâe a yedzi kan ada no edzi no tse no. Bâ a ôtô do yâ ''Wôso na innhu a wôbrâ no adze so a innhu?'' . Yehu dâ ''Wôso'' na ''innhu'' mu biara yâ asâmpruw tsir na ''.....innhu a'' na ''wôbrâ no adze so a..... '' so mu biara yâ asâmpruw mfemfamho a wôdan nsâmpruw tsir no. Iyi kyerâ dâ okitsa nsâmpruw tsir ebien na nsâmpruw mfemfamho so ebien.

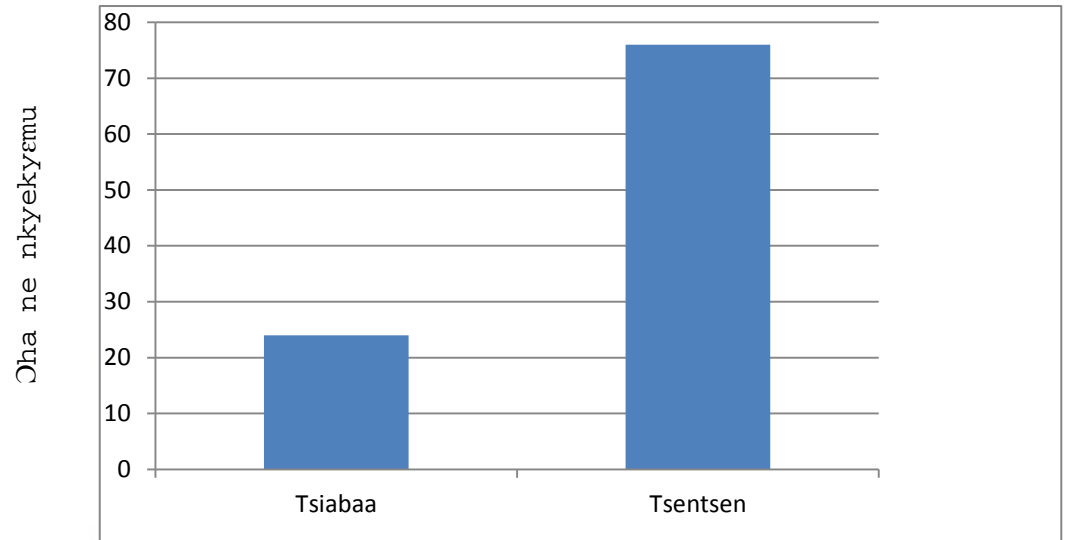
Bio, bâ ''Abofra rusuasua itur tow a, ôtow apatabi na ôntow eko.'' so no su nye dâ, okitsa nsâmpruw tsir ebien a ôyâ asântôw mbôho a asâmpruw mfemfamho kor ka ho. Iyinom nye iyi '' _ _ _ ôtow apatabi _ _ _ '' na '' _ _ _ ôntow eko'' a okitsa nkabômudze ''na'' dâ mbrâ ôwô bâ no mu na ''Abofra rusuasua itur tow a _ _ _ '' so nye asâmpruw mfemfamho no.

Bâ ''Biribiara wôyâ a wowie ntsi na ketsew nye a ôsôw ano.'' yâ dza okitsa nsâmpruw tsir ebien na nsâmpruw mfemfamho so ebien. Nsâmpruw tsir ebien no nye '' _ _ _ wowie _ _ _ '' na ''_ _ _ ôsôw ano. '' na dza aka; ''Biribiara wôyâ a _ _ _ '' nye ''_ _ _ ketsew nye a _ _ _ '' so yâ nsâmpruw mfemfamho. Nkabômudze ''ntsi na'' so ka ho a ôka ''Biribiara wôyâ a wowie '' na ''ketsew nye a ôsôw ano'' bô mu yâ iyinom nyina asântôw nwonwonann. Bâ a odzi ewiei wô iyi mu yâ ''Ôbra no bô nnyâ yaw a nkyâ akokô fura tam na ômbô tambaa?'' Iyi so kitsa asântôw mbôho a asâmpruw mfemfamho kor ka ho. '' _ _ _ akokô fura tam na ômbô tambaa'' yâ asântôw mbôho a nsâmpruw tsir ebien no nye ''akokô fura tam'' na ''ômbô tambaa'' a hôn nkabômudze yâ 'na' a ôkyerâ ebirabô wô nsâmpruw tsir ebien no ntamu. Asâmpruw mfemfamho a ôka ho so nye ''Ôbra no bô nnyâ yaw a _ _ _ ''

Dza ada edzi wô mpânsampânsamu yi mu nye dâ, Mfantsefo mbâ no bi wô hô a wôdze nsântôw nwonwonann hyehyâe. Ada edzi wô nhwehwâmu yi mu dâ, Mfantsefo mbâ dodowara na wôdze asântâw tsentsen hyehyâe. Dâm mbâ yi ara mu so, dza ne fa gyina afa do dâ biribi bôkô do ana biribi fofor so eetum aba mu, mekyerâ, ''Sâ _ _ _ a'' mbâ no dôô so papaapa sen nkaa a ôyâ ''Annto sâ _ _ _ a'' mbâ no. Iyi ntsi sâ Tetteh (2013) ka dâ ôntô ka dâ yebenya Akanfo mbâ a wôhyehyâa no asântôw tsentsen kwan do a, nna ôkyer adwen kakra. Mbe na asentow ne nhyehyâe ahorow ho mfonyin na owo ase ha yi.

Mfonyin 1. Mbâ na asântôw ne nkyekyɛmu tsitsir ebien

no.

tsiabaa

Asɛntow

tsentsen

na

Mfonyin 2: Mbɛ na asɛntow tsentsen ahorow

Ōha ne nkyekyemu

Mbɛ na asentow tsentsen ahorow

Mfoyin 3. "Sɛ _ _ _ a" bɛ na "Annto sɛ _ _ _ a" bɛ.

Ōha ne nkyekyemu

“

Sɛ _ _ _ ” bɛ na “Annto sɛ _ _ _

” bɛ

Mfonyin 1 a ɔwo sor ha yi ma yehu dâ, mbâ ahaebien (200) no, no mu eduanan awôtwe (48) a ogyina hô ma ôha ne nkyâmu (24%) yâ mbâ a wôdze nsântôw tsiabaa hyehyâe na dza aka a ôyâ ôha eduonum ebien (152) a ogyina hô ma ôha ne nkyâmu eduôsuon esia (76%) so yâ dza wôdze asântôw tsentsen

hyehyâe. Dâm mbâ ôha eduonum ebien (152) yi, no mu eduonu biako (21) a ogyina ho ma oha ne nkyekyemu du anan na (14%) wodze asontow mboho hyehyêe, oha na duesoun (117) a oye oha ne nkyekyemu eduosoun esoun (77%) no ne fa ye asempruw tsir na fa so ye mfemfamho. Afei, duanan (14) a aka a oye oha ne nkyekyemu akron (9%) no so woyehyêe no asentow nwonwonann kwan do de mbre mfonyin 2 kyere no. Mfonyin 3 kyere de, mbe oha eduonum ebien a oye asentow tsentsen no, no mu oha na esia (106) a oye oha ne nkyekyemu eduosoun (70%) ye dza okitsa asempruw fa "Se _ _ _ a,". Eduanan esia (46) a oye oha ne nkyekyemu eduasa (30%) no dze, biara mmfa asempruw fa "Se..... a".

4.2 Asâmbisa a ôtô do ebien:

Asântow dwumadzi kwan ban na Mfantsefo fa do hyehyâ hân bâ?

4.2.1 Mfantsefo mbâ na Asântow Dwumadzi.

Asâmbisa a ôtô do ebien no ne nyiano na owô ase ha yi.

Dâ mbrâ etsitsir a mada hân adwenkyerâ edzi dada tse dâ Annan (1989), Agyekum (2010), Andoh - Kumi (1979), Owu - Ewie ((1993) na hân a wôkeka ho dze to gua no, asântow tsiaba dzi dwuma tsitsir anan wô kasa mu. Dâm dwuma anan yi wôkyerâ dâ ne ngyinado yâ ndze a yâdze ka asântow no no

sor-kô na ne famu-ba. Sâ ndze no kô sor wô asântôw no n'ewiei a ôwô dwuma a ôma asântôw no dzi, sâ ôba famu so a ôwô dwuma a odzi. Kasa mpaapaamudze so boa ma yehu asântôw no dwumadzi. Dâm dwuma anan a asântôw dzi yi yâ Asânka , Asâmbisa, Nhyâ na Ntseam. Yenyi no nkorkor nhwâ mbrâ biara tse.

4.2.2 Bâ na Asânka Dwumadzi.

Yânhwâ Mfantsefo mbâ a wodzi dwuma dâ asânka. Iyi yâ mbâ a ôdôô so ara yie wô dza meyââ mu nhwehwâmu no mu. Bi na ôka do yi.

- Ber a beebi reyâ yie no na beebi resââ.
- Nsaamaa nyankanyaka, wônam hôn akyenan do.
- Okotoo ne na wômma no hyâdzen.
- Okusi ne nkyeree ara nye mbubudo.
- Son ekyir abowa biara nnyi hô.
- Abâbu nye nyansa nam.
- Obi nnkyerâ ôkômfo ba kyirefuwa dzi.
- Dua kor nnyâ kwaa.
- Nsu sesafo no ho mmbôn.
- Edzi mpowa ye sen edzi-turudu.
- Hunii-a nkyâ onndzi kan da.
- Adze pa wônntow nnkyen.
- Birekunam wo dzi no hyew.
- Akyâr akyâr wô n'afe.

- Pataa wommbua do.
- Sâ hwen ka a, enyiwa porow nsu.
- Sâ sotôr bân wo a, wôgye no ntsâm.
- Wo se kôô a, dza etafer ho ara nye no.
- Ôdehye ka nkyen a, ôda.
- Sâ kwan war dânarâ a, owie abobowano.
- Dua ber a, nnoma dzi bi.
- Sâ wo nsu ketsewaa dô a, ôso wo eguar.
- Sâ tabon dâ onyim nsu ase a, ôntto nkwaba.
- Sâ wotu wo fo na anntse a, ekô antseadze.
- Egya yâ sunsum.
- Sâ abofra yâ somakô a, odzi n'abodweedze.
- Sâ kwan siw a, onnsiw anoma.
- Sâ dua kor gye ehum a, obu.
- Sâ innyim owu a, hwâ nda.
- Sâ wo tamfo rusuasua w'asaw a ôkyea ne pa.
- Ohia na ama abowa pâtâ dzi bin na nkyâ nnyâ edziban a ôpâ nye no.

Mbâ a ôwô sor ha yinom nyina dzi dwuma dâ asânka. Wôda abrabô mu nokwarsâm bi edzi anaa dâ wôdze nsâm bi to gua. Kasa mpaapaamudze a ôwô biara n'ewiei so yâ osiwiei osiandâ ndze a yâdze ka no nnkô sor dâ mbrâ Owu-Ewie (1993) ka no.

4.2.3 Bâ na Asâmbisa Dwumadzi.

Nsântôw a hôn dwumadzi nye dâ wobisa nsâm no yâ dza yâdze hwehwâ biribi fi afofor nkyân. Sâ obi so nntse biribi ase anaa obi hia adze bi ho nkyerâkyerâmu a yâdze nsântôw a hôn dwumadzi nye asâmbisa hwehwâ mbuae anaa nkyerâkyerâmu no. Iyinom nye dza ôwô ase ha yi.

- Wôso na innhu a, wôbrâ no adze so a innhu?
- Abobôw wo mpa esi hô yi, inyim dza ôhyâ mu?
- Wônoaa wo dân na ammben?
- Megyina dua nkantankantan do matow kyiremakwa mennya ayâw a, sansaw mbâfa m'asew n'akokô ba a, hee! hee! a mebâyâ no na mibenya ayâw?
- Ôbra no bô nnyâ yaw a, nkyâ akokô fura tam na ômbô tambaa a?
- Ôdorbân a nsa fa mu mpo ôdâ ôabow na akotokyi so ônka dân?
- Biew a efi bôdôm n'anomu atô no, egyinambowa bâyâ ho dân?
- Ôtwe nara oridzi epe mu nda ahe na ôaahwehwâ anantupôn?
- Kramo nara nsu afa no, na wobisa ne kyâw?
- Sâ ôpâ besi ma nsubansuba nyina awewew a na sâbe, ôbaa n'aserâ mu a?

Sâ yeyi mbâ yi nkorkor hwâ dza ôwô mu a ôma ôyâ asâmbisa anaa odzi dwuma dâ asâmbisa a, ôda edzi dâ dza odzi kan,

“Wôso na innhu a, wôbrâ no adze so a innhu? yâ asântôw a wôdze hwehwâ mbuae fi obi hô wô adwen anaa ntsease afa mu. Ndze a yâtse no wô asântôw no n’ewiei no kô sor dâ brâ yedzi kan aka no ma dâm ntsi ôma yenya asâmbisa asânkyerâdze ‘?’ wô asântôw no n’ewiei. Asâm pôtsee a bâ yi ribisa nye dâ, sâ biribi wô sor anaa obi so biribi a, nnyâ obiara na ohu dâm adze no osiandâ bi a na adze kor no wô adze fofor bi so mu anaa mpo nyimpa a ôrohwehwâ biribi ehu no yâ tsia ntsi. Aso sâ wôbrâ no adze anaa dâ wôdze dza wôso no ba famu so a onyia no nnkohu anaa ?

Bâ a ôtô do ebien a yâreyâ mu mpânsampânsamu nye “Wônoa no dân na ammben?” Asâmbisa su a bâ yi kitsa nye dâ ndze a ôwô asântôw no n’ewiei no kô sor na ôwô asâmbisa asânkyerâdze ‘?’ so. Ôyâ asântôw so a yâdze regye biribi efi obi nkyân. Asântôw yi rohwehwâ dâ obi bâkyerâ mbrâ wosii noaa biribi, dâ ôyâ nam, nkwan anaa edziban bi ma enntum ammben wô ber a nkyâ enyi da kwan dâ ôbâben. Sâ nsu na wôammfa enngu ho kâse o, gya no na wôanhwâ o, bua na woembua do o, anaa kyâr na annkyâr gya do? Iyinom nye nsâm a ôkyer adwen ma dâm ntsi ohia dâ wôkyerâkyerâ mu.

Dza ôtô do ebisaa nye bâ “Abobôw wo mpa esi hô yi, innyim dza ôhyâ mu?” Okitsa ndze a ôwô sor wô asântôw no n’ewiei ma dâm ntsi asâmbisa asânkyerâdze ‘?’ so wô n’ewiei dâmara. Asântôw yi n’ahwehwâdze nye dâ ôda edzi pefee dâ sâ wôatserâw mpa mu da hô a biribiara a ôda do anaa dâ abowa bi nam do a no hu nnyâ hu na, aso sâ wôabobôw so a obi

botum ehu abowa anaa adze bi a ôhyâ mpa no mu anaa?. "Biew a efi bôdôm n'anomu atô no egyinambowa bâyâ ho dân?" Iyi So yâ bâ a odzi asâmbisa dwuma. Ôwô ndze a ôkô sor wô n'ewiei na okitsa asâmbisa asânkyerâdze '?' so. Asâm a bâ yi ribisa nye dâ, bôdôm na egyinambowa nyina yâ mbowa a wôpâ nam anaa biew papaapa. Mbom bôdôm wô se a otum mbiew no we sen egyinambowa. Dâmara so na n'ahoôdzen sen egyinambowa ne dze. Iyi da edzi wô mbowa ahorow a bôdôm tum kyer hôn ho. Bôdôm tum kyer wansan, ôtwe, krantse, kusi na dza ôkekaho naaso egyinambowa dze, abowa tsitsir a ôda edzi dâ ôtô dâ ôkyer no nye okura anaa dâ abâkura. Iyi ntsi bôdôm tum bôbô mbiew akâse dzendzen mu we no dâ mbrâ ôrowe namfua bi naaso egyinambowa dze ônam dâ onnyi mbiew ho ahoôdzen ntsi mpân pii no ôwe ho nam no ara a na ôadan egya. Iyi na asântôw yi ribisa dâ, sâ bôdôm enntum annwe biew bi ma ofi n'anomu tô famu anaa ogya no hô na egyinambowa bi kô ho a, aso obotum awe anaa? Nyiano no botum aye 'Nyew' anaa 'Oho' dâ mbrâ nyia oriya ano no si hu no.

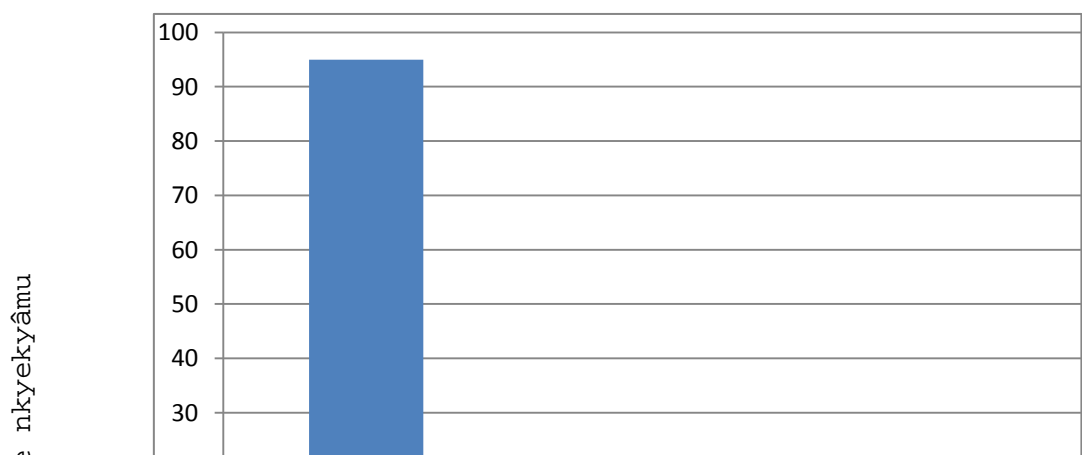
Bâ a odzi hô wô dâm mpânsampânsamu yi mu nye "Kramo noara nsu afa no, wobisa ne kyâw? Bâ yi so bisa asâm wô asântôw no dwumadzi afa mu. Ndze a yâdze ka kasafua a ôwô ewiei wô asântôw no mu 'dân' no kô sor na okitsa asâmbisa asânkyerâdze "?" so. Afei so, ôrohwehwâ mbuae bi efi obi nkyân dâ, ôyâ nokwar dâ kramo nara no mu no nsu afa no naaso ne kyâw no yetum bisa dâ nsu faree anaa ammfa. Kramo yâ obi a ônndan ne kyâw nngya; mbrâ ôbôkô biara ôhyâ kyâw

ntsi sâ nsu fa no a na tserâ, ne kyâw ka ho. Ntsi sâ obi nnyim na ôpâ dâ ohu dâ kramo ne kyâw no so nsu dze kôree a na ôda no kwan mu turodoo dâ asântôw a wôdze hyehyââ bâ yi bebisa dâ "Kramo nara nsu afa no, na wobisa ne kyâw? Mpânsampânsamu yi ama ada edzi dâ nsântôw a wôdze hyehyââ Mfantsefo mbâ no bi dzi dwuma dâ asâmbisa.

Adze kor a mabô no nyikam wô dâm nsâmbisa yi ho nye dâ, ôyâ bâ no botae dâ otwa asâm tsentsen tsia dâ mbrâ Agyekum (2011) ka no ntsi, nsâmbisa no yâ dza wonnhia nyiano. Sâ ôyâ dza ôgye nyiano a, ôbâma bâ no botae dâ otwa asâm tsentsen tsia no ayew ma oegyae bâ yâ. Yehu no mfatoho ahorow a ôwô sor ha yi mu dâ, mbâ a wobisa nsâm no nntaa mmfa nsâmbisadze naaso ndze no dze, ôkô sor ma dâm ntsi asâmbisa asânkyerâdze wô biara n'ewiei.

Nsântôw no dwumadzi afa mu no, ôdaa edzi dâ nsântôw a wôdze hyehyââ mbâ no dzi dwuma ebien pâr a ôyâ asânka na asâmbisa. Ha so, mbâ kumaa bi na wodzi asâmbisa dwuma; fa dodowara dzi dwuma dâ asânka. Kakra a wodzi nsâmbisa dwuma no so nntô dâ wôfa nsâmbisadze, mbom, ndze no na ôkô sor wô selebol a odzi ewiei wô asântôw no mu no do. Yânhwâ mfonyin a ôwô ase ha yi.

Mfonyin 4. Mbâ na asântô no dwumadzi

Mbâ ahaebien (200) a mohwehwââ mu no, no mu du (10) dâ mbrâ ôwô 4.2.3 no a og Mbâ na asântôw dwumadzi yâmu enum (5%) na asântôw a wôdze hyehyââ no dzi dwuma dâ asâmbisa. Asântôw a wôdze hyehyââ nkaa a ôyâ ôha eduôkorôn (190) a ogyina hô ma ôha ne nkyekyâmu eduôkorôn enum (95%) no nyina dzi dwuma dâ asânka dâ mbrâ yehu no wô nkekaho 1 no. Biara nnyi hô a odzi dwuma dâ ôhyâ anaa ntseamu.

4.3 Tôfa bô

Fa a ôtô do anan yi mu no, yâapânsapânsa Mfantsefo mbâ ahorow no biara mu. Yedzii kan hwââ dâ aso mbâ no wôhyehyââ no asântôw kwan do anaa. Ôdaa edzi dâ mbâ no biara mu dâ, kor biara wô ôyâfo na nkasaho na ôsan so da adwen mu edzi. Kasafua kuw a odzi dwuma dâ ôyâfo no nye dzin anaa dâ dzin asâmfua. Nkasaho no nyinara so kitsa nyâe a ôkasa fa ôyâfo no ho. Nyâe no yâ biribi a wokwetsir no wô bâ no ne nhyehyââ no mu a ônyâ yie. Iyinom si no pi dâ wôhyehyââ mbâ no wô nsântôw kwan do.

Yegyinaa iyi do hwââ nsântôw ahorow a wôdze hyehyââ mbâ no hun dâ bi yâ nsântôw tsiaba na bi so yâ nsântôw atsentsen. Nsântôw ntsiaba no da adwen mu kor pâr edzi ntsi

okitsa asâmprow kor pâr a ôyâ asâmprow tsir a asâmprow mfemfamho biara nnka ho. Nsântôw atsentsen no so ôdaa edzi dâ wôda adwen ebien anaa no mboree edzi. Iyi so gu ahorow ebiasa dâ mbrâ ôwô ase ha yi.

- Asântôw mbôho: Iyi kitsa asâmprow tsir ebien a nkabômudze ka ho.
- Asântôw tsentsen a okitsa asâmprow tsir kor na asâmprow mfâmfamho kor anaa no mboree na kasa mpaapaamudze dzi mu akotsen.
- Asântôw nwonwonann. (Asântôw mbôho a asâmprow mfemfamho kor anaa dza ôbor dâm ka ho)

Dza yâdze wiei yâ nsântôw a wôdze hyehyââ mbâ no hôn dwumadzi. Bi dzi dwuma dâ asânka na bi so dzi dwuma dâ asâmbisa naaso yennya bi a odzi dwuma dâ nhyâ anaa dâ ntseamu. Mbâ a wôdze asântôw tsentsen hyehyâe no dôô so koraa sen dza wôdze asântôw tsiabaa hyehyâe no. Dâmara na asântôw tsentsen mu no, "Sâ _ _ _ a" mbâ so dôô so sen mbâ nkaa a wôdze asântôw tsentsen hyehyâe no nyinara.

TSIR ENUM

EWIEI: MBUBUDO NA ADWENKYERĔ

5.0 Nyienyim

Dâm fa enum a noara so nye fa a odzi ewiei wô dwumadzi yi mu yi bô nsântsitsir a ôwô dwumadzi yi mu tôfa. Dza yâbôô no nyikam anaa yehun wô mpânsanpânsanmu no mu wô Mfantsefo mbâ ho so bâda gua wô ha. Fa yi ne nkyekyâmu a odzi ewiei mu no, yebohu adwenkyrâ a ôbôboa dodow biara a wobedzi m'ekyir wô nhwehwâmu ho, akyerâkyerâfo, nwomasua akwankyerâfo nye dodow biara a wôyâ etsiben wô nwomasua mu.

5.1 Mbubudo

Dwumadzi yi kitsa afa afa enum. Ôfa a odzi kan no gyina hô ma dwumadzi yi nyina ho nyienyim. Ôsan so pa ndzâmba a ôwô etsir nkaa no mu biara ho tam. Tsir kor no da bâ ho ndzâmba bi edzi dze kyerâ dâ otum yâ ano kasadwin a odzi akotsen wô Mfantse kasa mu. Ôkyerâ bio dâ, bâ fi tsetse na mpanyinfo na wôtô dâ wôdze dzi dwuma dze kyerâ

anotsewee na wôdze twa kasa tsentsen tsia. Okitsa nhyehyââ pôtsee so ntsi ohia dâ mbofra sua na wosua no yie. Yâsanee so daa ôhaw a nhwehwâmu yi per dâ oyi fi hô edzi. Ôno nye dâ, etsitsir pii ayâ nhwehwâmu wô Mfantsefo mbâ ho naaso mbâ no mu nsântôw ne nhyehyâe na no dwumadzi dze, ônntôô gua papa biara. Tetteh (2013) dza ôdze to gua dâ ônntô ka dâ yenya Mfantsefo mbâ a wôdze nsântôw atsentsen ayâ so ôma nyimpa hân ne nsakutu abân. Yâhwââ dwumadzi yi no botae; dâ yebohu nsântôw ahorow a wôdze hyehyââ Mfantsefo mbâ na dwuma a dâm nsântôw no dzi. Mfantse kasa n'adzeban na mbrâ Mfantsefo dodowara tse so yehun no wô tsir kor ha.

Tsir ebien (2) gyina hô ma dza etsitsir binom ada no edzi wô mbâ na nsântôw ho. Etsitsir a yâhwââ hôn adwenkyerâ no bi nye Agyekum (2011), Krampah (1996), Fennegan (1970), Owu-Ewie (1993), Thakur (2011) na hôn a wôkeka ho. Dza abenfo yi da no edzi no ma yehu dâ, bâ yâ nyansa kasa bi a tsetse mpanyinfo nam hôn abrabô mu suahu do hyehyâe too hô maa nkyirma. No mu ndzâmba yâ dza etwa dasanyi n'atsenae ho ehyia. Ôwô nhyehyâe pôtsee na wommbu no efura do so. Bâ gu ahorow na ne mfaso so dôô so.

Mpânsampânsamu no mu no, ôdaa edzi dâ, wôhyehyââ Mfantsefo mbâ wô asântôw kwan do. Dâm nsântôw yi so gu etsitsir ahorow ebien, mekyerâ, tsiabaa na tsentsen. Asântôw tsentsen mbâ no so gu ahorow ebiasa: dza afa na afa nyina yâ tsir (mbôho), dza afa yâ tsir na afa so yâ mfemfamho na dza ôyâ asântôw mbôho a asâmpruw mfemfamho kor

anaa ebien ka ho (nwonwonann). Mbe a wodge asentow tsentsen hyehyee no doo so sen asentow tsiabaa dze no. Afei, asentow tsentsen dze no mu so dza afa ye tsir na afa so ye mfemfamho no so doo so sen nkaa no koraa.

Bio, Mfantsefo mbâ a ne fa gyina afa do dâ biribi bôkô do ana biribi fofor so etum aba mu, mekyere, "Sâ _ _ _ a" mbâ no dôô so papaapa sen nkaa "Annto sâ _ _ _ a" mbâ no wo asentow tsentsen ne nhyehyee no mu. Mbuukuu ahorow no mu mbâ no mu mpânsampânsamu yi ntsi, sâ Tetteh (2013) ka dâ ôntô ka dâ yebenya Akanfo mbâ a wôhyehyââ no asântôw tsentsen kwan do a nna ôkyer adwen kakra.

Ôsanee so daa edzi dâ, nsântôw a wodge hyehyââ mbâ dzi dwuma tsitsir ebien a ôyâ Asânka na Asâmbisa a biara nnyi ho a odzi dwuma dâ Nhyâ anaa Ntseamu. Dâm adzesua yi yâ biribi a ôwô dâ adzesuafo nye dodow biara a wodge mbâ dzi dwuma hyâ no nsew papaapa wô Mfantse kasa mu. Mbâ yâ biribi a wodge tu fo, wodge tsetse mba anaa wodge tsentsen abrabô ntsi ônyâ nwanwa dâ mbâ no no dodowara kyerâ ndzeyâe na no nsunsando. Iyi ara so ma nyimpa hu dza ôwô dâ odzi kan yâ ber a onyia no pâ dâ onya biribi.

Yennya mbâ no bi a wodge kasafua kor pâ yâe. Afei so, ôntô ka dâ asântôw ne nhyehyâe a ôwô bâ mu no, ôyâfo a ôwô asâmprow tsir a odzi kan wô asântôw mbôho mu no bâyâ dzinhyâanamu. ôtaa yâ dzin anaa dzin asâmfua tse dâ

'Ananse', 'Egya', 'Nsa atabir' na 'Akokôber' dâ mbrâ ada edzi wô mfatoho ahorow no mu no.

Afei so, mbâ no dwumadzi afa mu no, ôdaa edzi dâ nsântôw a wôdze hyehyââ mbâ no dzi dwuma ebien pâr a ôyâ asânka na asâmbisa dâ mbrâ maka no sor hô no. Ha so, mbâ kumaa bi na wodzi asâmbisa dwuma; fa dodowara dzi dwuma dâ asânka. Kakra a wodzi nsâmbisa dwuma no so nntô dâ wôfa nsâmbisadze, mbom, ndze no na ôkô sor wô selebol a odzi ewiei wô asântôw no mu no do.

5.2 Adwenkyerâ

Dwumadzi yi ama ada edzi pefee dâ mbâ yâ kasa mu ammpa-mu-ammpa. Mpân pii no sâ yârohwehwâ ndzâmba bi egyina do esi no ewur dâ obi n'ano awow wô kasa bi ho a, yennkotum ekotsir abâbu. Bâ biara so wobu si asâm bi do na asâm biara so na no ho bâ. Bâ fi tsetse na dâmmara so na ne nhyehyââ so tse. Mfantsefo mbâ no wuranom too hôn bo ase hyehyââ mbâ no wô asântôw kwan do. Ônntse dâ abrôme a dodowara yâ nsâmfua kâkâ no. Bâ biara ma ntsease kor anaa dza ôbor dâm. Afei, nsâmpruw a wôdze hyehyââ no so gu ahorow ebien a ôyâ nsâmpruw mfemfamho na nsâmpruw tsir. Dâm ngyinado yi na yâdze nyaa nsântôw ahorow a wôdze hyehyââ mbâ no.

Mfantsefo mbê a wôdze asentow tsentsen hyehyê no do so koraa sen asentow tsibaa dze no de mbrê maka akyerê mu

dada no. Iyi san so kyere abrabo mu ndzamba a osisi ber kor noara mu; dza wobɔ ebira, dza wɔsaa nye dza wogyina biribi do no dodow wɔ abrabo mu. Demara saso na mbe a afa ye tsir na afa ye mfemfamho no so dɔɔ so yie sen nkaa no wɔ dza wodze asentɔw tsentsen hyehye no mu. Mbe a okitsa asempruw "Se _ _ _ a" no so dɔɔ so papaapa sen dza wonnyi dem nhyehye no wɔ dza wodze asentɔw tsentsen hyehye no mu. M'adwenkyerâ wô iyi ho ara nye dâ, Mfantsefo asetsena mu ntôsii dodowara gyina biribi do. Biribiara nnsi efuraa do ntsi sâ "Sâ _ _ _ a" mbâ no dôô so sen nkaa no a, nna no kwan do a.

Afei, nnyâ dwuma ahorow a nsântôw dzi wô Mfantse kasa mu nyina na nsântôw a yehu no mbâ mu no dzi; mbâ no bi dzi dwuma dâ Asânka na bi so Asâmbisa. Dodow biara a wôbâkenkan nhwehwâmu yi, tsitsir noara esuafo na akyerâkyerâfo nhyâ iyi nsew. Ôbâyâ me enyigye dâ obi so bôhwehwâ siantsir a ôma dâm asântôw no dwumadzi a ôyâ "Nhyâ/Ntseam" no nnkô do wô mbâ afa mu. Mbâ mu nsântôw a wodzi dwuma dâ nsâmbisa no so, ôdaa edzi dâ ne nyina yâ nsâmbisa a onnhia nyiano. Iyi so yâ dza ohia nhwehwâmu. M'adwenkyerâ ara nye dâ, edzi kan ada edzi dâ, yâdze bâ twa asâm tsentsen tsia. Dâm ntsi mehu dâ ôwô dâ nsâmbisa no yâ dza onnhia nyiano. Sâ ôkyerâ dza ohia nyiano a, nyiano no bâma asâm no ayâ tsentsen bi aka ho. Oba no dâm a, na no su dâ otwa asâm tsentsen tsia no wô he?

Sâ akyerâkyerâfo dze mbâ mu nsântôw ne nhyehyâa ka dza wôkyerâ no bâ ho no ho kyerâ a, nkyâ ôbâyâ mboa anaa mpo sâ wôdze asântôw ne nhyehyâe a ôwô Mfantsefo mbâ mu boa kyerâ asântôw ne nhyehyâe a, nkyâ obotu esuafo hôn adwen mpon. Iyi ara so kô ma edwuma kuw a wôhyehyâ dza ôwô dâ akyerâkyerâfo dze kyerâ esuafo no. Sâ yâreyâ iyi awaa-awaa-etuw a nkyâ mbâ ho adzesua benya adzesuadze fofor a ôbâma no nsuae ayâ enyigye, tsitsir nye dza yâtse no kasafir do wô akansi mu no. Afei, yâgye to mu dâ wôahyehyâ mbâ no asântôw kwan do ma yetum dze kyerâ asântôw a ôbôboa mbofra ma woesua mbâ ber a hôn enyi nnda.

5.3 Ewiei

Dwumadzi yi esi no pi dâ ekyingye biara nnyi ho dâ mbâ yâ kwetirna wô kasa mu. Tetteh (2013) n'asâm dâ ôyâ na dâ yebenya bâ a wôdze asântôw tsentsen ayâ no so nye dza epue nhwehwâmu yi mu yi bô ebira. Fantsenyi mapa biara a obobu bâ na ennsi asâm a ôreka no do anaa mpo oennhu bâ no bo a ôsom no ôahwer n'enyimnyam.

M'enyi bâgye bio dâ mubohu dâ obi so reyâ nhwehwâmu wô nsâm fua a ôwô Mfantsefo mbâ mu na hôn su ho. Iyi ne siantsir nye dâ ôda edzi wô mbâ ahorow no mu dâ ôyâ dzen dâ yebohu oyikyerâ wô mbâ no mu.

Ôyâ m'enyison dâ yâbôhwâ ma esuafo esua asântôw ne nhyehyââ a ôwô Mfantsefo mbâ mu na hôn dwumadzi dze enya adzesuadze fofor wô mbâ no nsuae ho.

- Ababila, J. (2006). *Sociolinguistic Analysis of Gurenâ Proverbs*. Unpublished M.A. Thesis. Department of Applied Linguistics, University of Education, Winneba.
- Acquaah, G. R. (1943). *Mfantse-Akan Mbâbusâm*, London: Wyman & Sons LTD.
- Agyekum, K. (2007). *Introduction to Literature, 2nd Edi. Legon: Media Design.*
- Agyekum, K. (2010). *Akan kasa nhyehyee*. Accra: Dwufuor Enterprise.
- Agyekum, K. (2011). *Akan kasadwini*. Medina-Accra: Dwufuor.

- Agyekum, K. (2013). *Introduction to Literature*. 3rd Edi., Legon-Accra: Adwensa Publications.
- Akrofi, C. A. (1958) *Twi Mmâbusâm*. Accra: Waterville Publishing House.
- Akrofi, C. A. (1965). *Twi Kasa Mmara*. Accra: Water Ville Publishing House.
- Ando-Kumi, K. (1979). *Akan Kasa Ho Adesua Bi*. Mimieograph: University of Cape Coast.
- Angmor, C. (1996). *Contemporary Literaure in Ghana 1911-1978 A critical Evaluation*. Accra: Woeli Publishing Services.
- Annan, C. J. (1991). *Understanding English Grammatical Structure & Usage*. Accra: Krosana Book Foundation.
- Anobil, J. A. (1955). *Mbâbusâm Nkyerâkyerâmu*. Cape Coast: Methodist Book Department Ltd.
- Anobil, J. A. & Bartels F. L. (1967). *Mfantse Nkasafua Dwumadzi*. Cape Coast, Methodist Book Department Ltd.
- Asante, E. K. A. (2002). *Akan Proverbs, The origins, meanings, And Symbolical Representations in Ghanaian Material Cultural Heritage*. Accra: Asâmpa Publishers.
- Asare-Opoku. K. (1997). *Hearing and Keeping Akan proverbs*. Accra: Asâmpa publishers.
- Bannerman, J. Y. (n.d). *Mfantse-Akan Mbâbusâm Nkyerâkyerâmu: Ghanaian Proverbs Explained and Translated into English*. Accra: Bureau of Ghanaian Languages.
- Bannerman, J. Y. (n.d). *Mbâbusâm Nkyerâkyerâm*, Accra: Bureau of Ghanaian Languages.
- Bartels, F. L. & Annobil, J.A. (1967). *Mfantse Nkasafua Dwumadzi; Fante Grammar of Function*, Cape Coast: Methodist Boo Depot.

- Blake, (1988). *Traditional English grammar*. London: macmillian publishers ltd.
- Burgess, R. G. (1988). *Conversation With a Purpose: The Ethnographic Interview in Educational Research*. In Burgess, Rober G. *Studies in Qualitative Methodology Vol. 1: Conducting Qualitative Research*. Greenwich Connecticut: JAI Press.
- Fillmore , C. J. (1977) *The case for ccase reopened* in P. Cole & J. M. Sadock (eds) *Syntax & semantics*. Vol. 8 New York: Academic press.
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. New York: Oxford University Press.
- Fontana, A. & Frey, J. H. (2005). *The Interview: From Neutral Stance to Political Involvement*. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds). *Handbook of Qualitative Research (3rd ed.)* (pp. 695-727). Thousands Oaks: Sage Publications.
- Geoff, T. (2004). *Introducig Functional Grammar*. New York: Academic Press.
- Halliday, M. A. K. (2004). *Introduction to Functional Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Kirkpatrick, B. (2003). *Modern students' companion for senior high schools*. Glasgow: Geddes & Grosset.
- Krampah, D. E. K. (1996). *Helping with Literature*. Tema: Ghana Publishing Corporation.
- Krampah, D. E. K. (1997). *Mfantse Kodzisâm ho adzesua*. Accra: Jospong printing press.
- Krampah, D. E. K. (1989). *Ôbra Wôtô Bô Bô*. Accra: Burea of Ghanaian Languages.
- Lusweti, B. M. (1984). *A Handbook of Oral Literature for Schools*. London and Basingstoke: The Macmillam Press Ltd.
- McGraw, H. (1960). *Handbook of English*. 4th edi, Califonia: Glencoe Division 15319 Chatsworth Street.

- Otoo, S. K. (1962). *Nyame Bâkyerâ*. Accra: Bureau of Ghana Languages.
- Owu-Ewie, C. (1993). *The Akan Phonology, and Grammar for 'A' Level Students and Teachers in Training*. Unpublished.
- Owu-Ewie, C. (2012). *Introduction to Traditional and Action Research*.
- Quirk, R. & Greenbaum, S. (2012). *A University Grammar of English*, 7th edi., India: Dorling Kidnersley pvt. Ltd.
- Rapp, L. E. (1966) "Die Gurennâ-Sprache Nordghana" Veb Verlag Enzyklopadie Leipzig-240 pages.
- Tetteh, E. K. (2013). *Literary Features of Akan proverbs*. Madina-Accra: Ghana, Dwumfuor Publications.
- Thakur, D. (2011). *Linguistics Simplified: Syntax*. Patna-800 006: Bharati Bhawan.
- Tuckman, B. W. (1999). *Conducting Educational Research* (5th ed). United States: Wadsworth Group.
- Wiredu, J. F. (2009). *Organised English Structure*. Accra: Academic Publication.
- Yanka, K. (1989) *Proverbs in the context of Akan Rhethoric*. New York: Peter Lang Publishing Inc.

NKEKAHO 1

1. Ber a beebi reyâ yie no, nna beebi so resââ.
(Tsentsen; tsir na mfemfamho)
2. Nsaamaa nyakanyaka, wɔnam hɔn akyenan do. (tsiaba)
3. Wo na wu a, nna w'ebusua asa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)

4. Mfɔtse a etse ase a, wodzi wo nam no, nna iwu so a, wodzi wo nam. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
5. Enyiwa wɔ ho a, nna ntɔn wɔ do. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
6. Siw do mbire wonndzi bi na wonnkyir bi. (mbɔho)
7. Onyin annwen na ɔber wen a, wɔda mu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
8. Obi nnkyekyer ɔkwabran, nnsoa no ɔdaban. (mbɔho)
9. Huw m'enyido ma me ntsi na atwe wɔnam ebien. (mbɔho)
10. ɔdan mbrâ ôkômfo akô tsir aba tsir ma yarfo atse apôw. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
11. Kômfo ka no konyim na ɔnma no kogu. (mbɔho)
12. Egye mpete kyim a, wɔsâ w'enyim (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
13. Mu ammba a, sin ba. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
14. Akokɔ bɔn na wogu no eburow a, ɔnnsɔw bi. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
15. Itwaa wo tegyirama totoe wee no, na inndzii nam biara. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
16. Pitsiw wɔ adze ho a, koyam nntow ho. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
17. ɔbaa nyân guan a, ɔbanyin na ɔtɔn. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
18. Kwatserkwa dâ ɔbâma wo tam a, bisa ne dzin. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
19. Wosie fun na wonnsie asâm. (mbɔho)
20. ɔbra nye woara abɔ. (tsiaba)
21. Bampapar nyimpa enyiwa a. (tsiaba)
22. Egyina mu nnyi kyâr a wɔnnkyâr. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
23. Sâ innkedzi saman n'edziban a, emmfa wo nsa nnto mu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
24. Tsi kor mmpam. / Tsi kor nnkɔ egyina. (tsiaba)

25. Tumdzi tse dâ kyirefua, isuo mu dzendzen pii a, ôdwerew wô wo nsamu." (nwonwonann)
26. Adze wodzi no mbrâ wodzi no na wonndzi no mbrâ okom dze no. (mboho)
27. Sâ isuo ɔwɔ ne tsir mu a dza ako no yâ ahoma ara kwa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
28. Sâ okaa nwaba na akyekyerâ nko a, nkyâ intur nnkôtow wɔ haban mu da. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
29. Hurii dzi akyekyerâ ekyir a, odzi no kwa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
30. Sâ ekyer ɔbofo a, na no itur no ayâ gyan. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
31. Sâ edâ kôtokɔ nnkɔ ko a, hwâ n'emiadze (afadze). (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
32. Obi nnkyerâ komfo ba kyirefuwa dzi. (tsiaba)
33. Sâ ɔbafan anaa onyifurafo bi ka dâ ɔboɔ wo ɔbo a, nna hu dâ ɔwɔ abo sum ne nkyân. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
34. Sâ abâfua ka abâtsir mu a, wotu no ekoo nyansafo. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
35. Munnsuro kôtokɔ na mesuro ne menaba. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
36. Son ekyir abowa biara nnyi ho. (tsiaba)
37. Abofra rusuasua itur tow a, ɔtow apatabi na ɔntow eko. (nwonwonan)
38. Abowatsir da kwansân mu a, ɔnyew. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
39. Kôto nnwo anoma. (tsiaba)
40. Akonkoran kwaakwa, dabiara memmper kwa. (tsiaba)
41. Sâ wo werâ fir na esan kâfa a, wonnkyir. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
42. Efow dua pa a, na wopia wo. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)

43. Onyina tutu a, borosuow na odzi n'adze. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
44. Sâ inyim tu a, tu wo dwen. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
45. Hatsâw kor tu a, hatsâw kor tua. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
46. Sâ biribi nnyi fie a , wõnnse akowaa dâ ''Pâ biribi dzi ma yânkɔ abayer''. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
47. Wõnndae a wõnno daa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
48. Abâbu nye nyansa nam. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
49. Sâ inyim yâ a yâ ma yânhwâ. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
50. Sâ adar bu a wõbô bi poma mu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
51. Eyâ a na wôyâ ma wo. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
52. Abofra hu ne nsa ho hohor a, ônye mpanyimfo dzidzi. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
53. Dua kor nnyâ kwaa. (tsiaba)
54. Eguaree fôwee ansaana nsu robôtô. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
55. Nsu robôtô a mframa dzin kan. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
56. Asâm tse dâ nsuhyew, ônnkyâr na ôadwe. (mbôho)
57. Fen biara wodzi no mfensa. (tsiaba)
58. Dua ber a, nnoma dzi bi. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
59. Wôdze nam totow tsi nam. (mbôho)
60. Nsa atabir guar nyimfa ho, na nyimfa so guar atabir ho. (mbôho)
61. Nsusesafo no ho mmbôn. (tsiaba)
62. Edzi mpowa ye sen edzi-turudu. (tsiaba)
63. Atoperâ yâ mpetu. (tsiaba)

64. Duaba a ôbôwô w'enyi no, sâ ihu a, ibu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
65. Hunii -a-nkyâ onndzii kan da. (tsiaba)
66. Wôso na innhu a, wôbrâ no adze so a, innhu ? (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
67. Ôdo a wôtoto a ôbâhyew no, wônoa so a, ôhyew dâmara. (nwonwonann)
68. Adze-pa wônntow nnkyen. (tsiaba)
69. Abɔ mu a, nkyɛ woebue wo. (complex sentence)
70. Bireku-nam wodzi no hyew. (tsiaba)
71. Beebi a itur bôtow biara, nsera mu a. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
72. Akyâr akyâr wô n'afe. (tsiaba)
73. Edze w'ano dôw nkatsenyifuw a, bi nnwô wo. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
74. Menye wo bôkô wôdze daadaa fun. (tsiaba)
75. Dua annkyâr nyin a, nna ofiir nkukuw. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
76. Akokôhwerâw nnkaa n'egyapadze a aka epe mu. (tsiaba)
77. Onyia oepurow ewu no, wôrokô n'eyiadze a, wonntutu mbirka. (nwonwonann)
78. Kwan war dânarâ a, owie abowano. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
79. Petee wommbua do. (tsiaba)
80. Abowa a onnyi dua no, Bôadze noara na ôpra no ho. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
81. Sâ eto wo bo gua ntsâtsâ a, ihu n'ayamudze. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
82. Epâ ntsâm pii a, ihue amon. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
83. Sasabônsam hyââ mfensa kwesida no ôsoe. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
84. Ôdodow ano yâ Nyame n'ano. (tsiaba)

85. Itur nya taafô a, nna okum abowa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
86. Sâ hwen ka a, enyiwa porow nsu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
87. Eguasuon wora a, nna ôkôm etwa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
88. Beebi a oguan pâ no na ôdze no fufuw taa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
89. Annkasa nam ho a, ewe biew. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
90. Fie mbosabo twa wo a, ôsen sekan. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
91. Sâ ikyir egyanka ne mfikyir a, itsi no mprânsa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
92. Asâm anyân nnku nyimpa. (tsiaba)
93. Nyia ônnka ho no, ôhwâ po a , ôdâ ôada. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
94. Abobôw wo mpa esi hô yi, inyim dza ôhyâ mu ? (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
95. Hwerdzede na ekitsansamu, ôfanyim ekitsansamu. (tsiaba)
96. Sâ hwen ka a, enyiwa porow nsu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
97. Soakedzi nnyâ akônbu. (tsiaba)
98. Sâ sotôr bân wo a, wôgye no ntsâm. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
99. Wo se kôô a, dza etafer ho ara nye no. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
100. Ôdehye ka nkyen a, ôda. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
101. Bosom enyim wôkô no mprânsa. (tsiaba)
102. Adze a ewô no, ônnhera. (tsiaba)

103. Sâ ihu fofor a, na epow dadaw. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
104. Ohianyî sua efir a, ôpa abâbrâsâ. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
105. Bayer a etoto a ôbâhyew no, enoa so a ôbâhyew. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
106. Fasew a ôbâyâ yie no, sâ edze ne tsir na edze bofua o, sâ no nkôn o, ôbâyâ yie. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
107. Ananse yââ me na mo so meyââ no. (mbôho)
108. Obisafo nntô gon. (tsiaba)
109. Wôdze twi reba w'egya ôhen ne fie a, inntutu mbirika wô ho mmbu wo nan mu. (nwonwonann)
110. Sâ isisi Aban a, isisi woara woho. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
111. Ôkyena nnkâyâ dâ ndâ. (tsiaba)
112. Sâ eka asâm na obi annka bi ammbô wo do a, nna ôyâ dâ iridzi ator. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
113. Sâ ihu obi n'adze yie yâ a, edze yâ woara wodze. (Complex Sentence)
114. Mmuamuado yâ mbusu. (tsiaba)
115. Yânam ko so yânam bata (mbôho)
116. Hwen nya a, nna enyiwa so enya. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
117. Anntôr a inya adze. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
118. Andam nnyim dze a, okyebi kyerâ no. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
119. Atwâr wu a, nna wohu ne tsentsen. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
120. Anantu a ôso kyân serâ biara nna yarba wô mu. (tsiaba)
121. Dua bi annkyâr nyin a, na osi kukuw enyim. (mbôho)
122. Da a ahondze tsewee ara na ôyewee. (tsiaba)
123. Wonngyina nkran mu nntutu nkran. ((mbôho)

124. Mframa bôn na ôdze anoma kô bea a ômpâ. (tsiaba)
125. Hyeehyee nnkyâr dwe. (tsiaba)
126. Eda woho do a, wôbô wô ôbô a ônnka wo. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
127. W'enyi aber a, nkyâ etwa wo men ma atô mu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
128. Kontronfi dâ "Mo suman nye m'enyi". (tsiaba)
129. Nyimpa tse dâ nhyiren. (tsiaba)
130. Sika yâ abonsam. (tsiaba)
131. Esusuow wodzi no pafôwee. (tsiaba)
132. Kora tse dâ nantwibin. (tsiaba)
133. Serâtam wommfura ma onndu anantu. (tsiaba)
134. Abôdwesa bôtoo nyintôn nhwi. (tsiaba)
135. Okotoo ne maame wômma no hyâdzen. (tsiaba)
136. Nananom pôw nyimpa na wôyâe. (tsiaba)
137. Mayâ akotokyi a minnyi enyimnyam ntsi ebusua dze me ahyâ abâ ase. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
138. Wônoaa no dân na ammbân? (mbôho)
139. Nkroma tse ase a, Badu nndzi adze. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
140. Ber a Akatakyi nnkum ôpaa no, nna nwansena dzidzi. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
141. Sâ erowe fo ne nsa a, hwâ wodze. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
142. Wo nsu ketsewa dô a, ôso wo eguar. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
143. Megyina dua nkantankantan do matow kyiremakwa mennya ayâw a, sansaw mbâfa mi sew n'akokô ba a hee !, hee ! a mebâyâ no na mibenya ayâw? (nwonwonann)
144. Akokô dâ "Adze annsa a nkyâ mamme" (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
145. Erofow po a, innhima wo nsamu ntafi. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)

146. Siw ma noho kwan a, abowa biara wura mu bi.
(Tsentsen; tsir na mfemfamho)
147. Wônknânye wo ada a, wôkyerâ wo wi. ((Tsentsen; tsir na mfemfamho)
148. Ōbra no bô nnyâ yaw a, nkyâ akokô fura tam na ômbô tambaa ? (nwonwonann)
149. Sâ wo biribi nye ôsôkwaa a, nkyâ ebâkyer ne ahyâ no wiromo. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
150. Sâ wo biribi nye abobômbodua a, nkyâ ebôtô abôndua ama no na n'edwuma no yâ owu edwuma. (nwonwonann)
151. Dua a ôbôwô w'enyiwa mu no wohu a, wotu ase na wommbudo. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
152. Okusi ne nkyeree ara nye mbubudo. (tsiaba)
153. Twidanfo nnkyer ôhen nnto dan mu ma Aboradzefo mmpue no. (mbôho)
154. Ōbaa tô itur a, ôtwer banyan ne dan mu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
155. Ōbaa kô awar a, ôdze ne na kô. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
156. W'ano enntum w'abâ a, ôdô akôkon. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
157. Ōdorbân a nsa fa mu mpo ôdâ wôabow na akotokyi so ônnka dân? (mbôho)
158. Sâ ewô eburow a, nkokô nnyâ wo na. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
159. Ōbaa nnkâkyâr awar ase a, otu bankye a ônnhyâ mu.
(Complex Sentence)
(Tsentsen; tsir na mfemfamho)
160. Atwâr wu a, na yehu ne tsentsen. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
161. Biew a efi bôdôm n'anomu atô no, egyinambowa bâyâ ho dân? (tsiaba)
162. Abobôw wo kâtâ esi w'anaafo, ebisa dza ôwô mu?
(mbôho)

163. Anantu so sen serâ a na yarba wô mu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
164. Sâ ekô sâbe, ebubuafo kurom a wommbisa egua. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
165. Apânamedzi hu son a, oguan. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
166. Medze mese abô adwe ma kwasea bi afa awe. (mbôho)
167. Mankoadze anndwe a na ofi Kofi Kraban. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
168. Nsu na anntô ma siw do ayâ dzen ma mbire egyaa fir na nkyâ nnyâ tuow no ho tam nye sin na jaar. (nwonwonann)
169. Pônkô annkô sa a no dua kô. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
170. Abowa a onnyi dua no Nyame na ôpra no ho. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
171. Sâ wo na ba tse eguaba do a, ennwe eguaba bun. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
172. Kramo nara nsu afa no, na wobisa ne kyâw? (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
173. Sâ adze sa a na duasin asoa kyâw. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
174. Sâ ôpâ besi ma nsubasuba nyina awewew a na nnyâ sâbe, ôbaa n'aserâ mu a. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
175. Sâ ôbôfo nyim dâ ôbôwe abowatsir a nkyâ ôhow no yie. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
176. Sâ wo nsu ketsewaa dô a, ôso wo eguar. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
177. Sâ tabon dâ onyim nsu ase a, ônnto nkwaba. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
178. Sâ wotu wo fo na anntse a, ekô antseadze. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
179. Egya yâ sunsum. (tsiaba)

180. Sâ abofra yâ somakô a, odzi n'abodweedze. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
181. Sâ kwan siw a, onnsiw anoma. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
182. Sâ dua kor gye ehum a, obu. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
183. Sâ innyim owu a, hwâ nda. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
184. Sâ wo tamfo rusuasua w'asaw a ôkyea ne pa. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
185. Ahoma tsentsen tsi nkokô bin. (tsiaba)
186. Ahoboa nye kwankô. (tsiaba)
187. Duaba a ôbôwô w'enyi no, sâ ihu a, wotu ase na wonntwa do. (nwonwonann)
188. Wôso na innhu a, wôbrâ no adze so a innhu? (nwonwonann)
189. Egya kyew na ônnwe. (mboho)
190. Nsa bankum guar nyimfa na nyimfa so guar bankum. (mboho)
191. Akokôber nyim adzekyee naaso ôhw â onyin n'ano. (mboho)
192. Obi nntô akokônyin ma ônnkôbôn obi n'ekuraase. (mboho)
193. 'Biribiara wôyâ a wowie ntsi na ketsew nye a ôsôw ano. (nwonwonann)
194. Sâ abâfua ka abâtsir mu a, wotu no ekoo nyansafo. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
195. Dua ber a, nnoma dzi bi. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
196. Enyiwa wô hô a, nna ntôn wô do. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
197. Hatsâw kor tu a, hatsâw kor tua. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)

198. Annkasa nam ho a, ewe biew. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
199. Sâ inyim owu a, hwâ nda. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)
200. Anntôr a, inya adze. (Tsentsen; tsir na mfemfamho)

NKEKAHO 2

"SÂ _ _ _ A" ANAA "_ _ _ A" BÂ

1. Enyiwa wɔ ho a, nna ntɔn wɔ do.
2. Onyin annwen na ɔber wen a, wɔda mu.
3. Egye mpete kyim a, wɔsââ w'enyim.
4. Ôbaa nyân guan a, banyin na ôtôn no.
5. Pitsiw wô adze ho a, koyam nntow ho.
6. Kwatserkwaa dâ ôbâma wo tam a, bisa ne dzin.
7. Egyina mu nnyi kyâr a, wônkyâr.
8. Sâ innkedzi saman n'edziban a, mmfa wo nsa nnto mu.
9. Sâ isuo ôwô ne tsir mu a, dza aka no yâ ahoma ara kwa.
10. Sâ ɔkaa nwaba na akyekyerâ nko a, nkyâ intur nnkôtow wɔ haban mu da.
11. Hurii dzi akyekyerâ ekyir a, odzi no kwa.
12. Sâ ekyer ɔbɔfo a, na no itur no ayâ gyan.
13. Sâ edâ kôtɔko nnko ko a, hwâ n'emiadze (afadze).
14. Sâ ɔbafan anaa onyifurafo bi ka dâ ɔbɔɔ wo ɔbo a, nna hu dâ ɔwɔ abo sum ne nkyân.
15. Sâ abâfua ka abâtsir mu a, wotu no ekoo nyansafo.
16. Abofra rusuasua itur tow a, ôtow apatabi na ônntow eko.
17. Abowatsir da kwansân mu a, ônniyew.
18. Sâ wo werâ fir na esan kâfa a, wonnkyir.
19. Efow dua pa a, na wopia wo.
20. Onyina tutu a, borɔsuow na odzi n'adze.
21. Sâ inyim tu a, tu wo dwen.
22. Hatsâw kor tu a, hatsâw kor tua.
23. Sâ biribi nnyi fie a, wônse akowaa dâ "Pâ biribi dzi ma yânko abayer"
24. Wônndae a, wônso daa.
25. Sâ inyim yâ a, yâ ma yânhwâ.
26. Sâ adar bu a, wôbô bi poma mu.

27. Eyâ a, na wôyâ ma wo.
28. Abofra hu ne nsa ho hohor a, ônye mpanyimfo dzidzi.
29. Nsu robôtô a, mframadzi kan.
30. Dua ber a, nnoma dzi bi.
31. Duaba a, ôbôwô w'enyi no, sâ ihu a, ibu.
32. Ôdo a wôtoto a ôbâhyew no, wônoa so a, ôhyew dâmara.
33. Abɔ mu a, nkyɛ woebue wo.
34. Edze w'ano dôw nkatsenyifuw a, bi nnwô wo.
35. Dua annkyâr nyin a, nna ofiir nkukuw.
36. Onyia oepurow ewu no, wôrokô n'eyiadze a, wonntutu mbirka.
37. Kwan war dânarâ a owie abobowao.
38. Sâ eto wo bo gua ntsâtsâ a, ihu n'ayamudze.
39. Epâ ntsâm pii a, ihue amon.
40. Aberwa kô nsu a, ôbâba dze na ne ntsâm ho a.
41. Itur nya taafo a, nna okum abowa.
42. Sâ hwen ka a, enyiwa porow nsu.
43. Eguasuon wora a, nna ôkôm etwa.
44. Annkasa nam ho a, ewe biew.
45. Fie mbosabo twa wo a, ôsen sekan.
46. Sâ ikyir egyanka ne mfikyir a, itsi no mprânsa.
47. Nyia ônnka ho no, ôhwâ po a , ôdâ ôada.
48. Sâ hwen ka a, enyiwa porow nsu.
49. Sâ sotôr bân wo a, wôgye no ntsâm.
50. Wo se kôô a, dza etafer ho ara nye no.
51. Ôdehye ka nkyen a, ôda.
52. Sâ kwan war dânarâ a, owie abowano.
53. Dua ber a, nnoma dzi bi.
54. Sâ ihu fofor a, na epow dadaw.
55. Ohianyi sua efir a, ôpa abâbrâsâ.
56. Bayer a etoto a ôbâhyew no, enoa so a ôbâhyew.
57. Fasew a ôbâyâ yie no, sâ edze ne tsir na edze bofua o, sâ no nkôn o, ôbâyâ yie.

58. Wôdze twi reba w'egya ôhen ne fie a, inntutu mbirka wô ho mmbu won an mu.
59. Etô bo gua ntsâtsâ a, ihu n'ayamudze.
60. Sâ abofra rusuasua ahayâ a, ôtow apatabi na ôntow eko.
61. Sâ isisi aban a, woara woho.
62. Sâ eka asâm na obi annka bi ammbô wo do a, nna ôyâ dâ iridzi ator.
63. Sâ ihu obi, n'adze yie yâ a, edze yâ woara wodze.
64. Hwen nya a, nna enyiwa so enya.
65. Anntôr a inya adze.
66. Andam nnyim adze a, okyebi kyerâ no.
67. Atwâr wu a, nna wohu ne tsentsen.
68. Dua bi annkyâr nyin a, na osi kukuw enyim.
69. Sâ obi bâma wo a, ônnkâyâ dâ woara edua wo tan mu etu wo tan.
70. Eda woho do a, wôbô wo ôbo a ônnka wo.
71. W'enyi aber a, nkyâ etwa wo men ma atô mu.
72. Nkroma tse ase a, badu nndzi adze.
73. Sâ erowe fo ne nsa a, hwâ wodze.
74. Wo nsu ketsewa dô a, ôso wo eguar.
75. Sâ isuo ôwô ne tsir mu a, dza aka nyina ahoma a.
76. Akokô dâ, "Adze annsa a nkyâ mammee".
77. Erofow po a, innhima wo nsamu ntafi.
78. Siw ma noho kwan a, abowa biara wura mu bi.
79. Wônnkânye wo ada a, wôkyerâ wo wi.
80. Ôbra no bô nnyâ yaw a, nkyâ akokô fura tam na ômbô tambaa?.
81. Sâ wo biribi nye ôsôkwaa a, nkyâ ebâkyer ne ahyâ no wiromo.
82. Sâ wo biribi nye abômbodua a, nkyâ ebôtô abôndua ama no na n'edwuma no yâ owu edwuma.
83. Dua a ôbôwô w'enyiwa mu no wohu a, wotu ase na wommbu do.

84. Ôbaa tô itur a, ôtwer banyin ne dan mu.
85. Ôbaa kô awar a, ôdze ne na kô.
86. W'ano enntum w'abâ a, ôdô akôkon.
87. Sâ ewô eburow a, nkokô nnyâ wo na.
88. Ôbaa nnkâyâr awar ase a, otu bankye a ônnhyâ mu.
89. Atwâr wu a, na yehu ne tsentsen.
90. Anantu so sen serâ a, na yarba wô mu.
91. Sâ ekô sâbe, ebubuafo kurom a, wommbisa egua.
92. Apânamedzi hu son a, oguan.
93. Mankoadze anndwe a, na ofi Kofi Kraban.
94. Abowa a onnyi dua no, Nyame na ôpra no ho.
95. Sâ wo na ba tse eguaba do a, ennwe eguaba bun.
96. Sâ adze sa a, na duasin asoa kyâw.
97. Sâ ôpâ besi ma nsubansuba nyina awewew a, na sâbe, ôbaa n'aserâ mu a?
98. Sâ ôbômbôfo nyim dâ ôbôwe abowatsir a, nkyâ ôhoow no yie.
99. Sâ wo nsu ketsewaa dô a, ôso wo agur.
100. Sâ tabon dâ onyim nsu ase a, ônnto nkwôba.
101. Sâ wotu wo fo na anntse a, ekô antseadze.
102. Sâ abofra yâ somakô a, odzi n'abodweedze
103. Sâ kwan siw a, onnsiw anoma.
104. Sâ dua kor gye ehum a, obu.
105. Sâ innyim owu a, hwâ nda.
106. Sâ wo tamfo rusuasua w'asaw a, ôkyea ne pa.